

บทที่ ๓

วิธีการใช้อุปมาในการสอนของพระพุทธเจ้า

เมื่อเจ้าชายสิทธัตถะได้บรรลุสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว พระองค์ได้เสด็จออกประกาศศาสนาพร้อมพระสาวกเป็นเวลาได้ ๔๕ พรรษา ในการเผยแผ่ศาสนานี้ พระองค์ได้ใช้กลยุทธ์ในการประกาศศาสนาหลากหลายรูปแบบเพื่อให้เหมาะสมกับสถานที่ บุคคลและ เวลา เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อมวลสรรพสัตว์ พระองค์ทรงใช้ความรู้และ ความสามารถทั้งทางโลกและทางธรรมในการสั่งสอนเวไนยสัตว์จนเกิดผลสัมฤทธิ์สูงสุดหนึ่งในความสามารถพิเศษของพระพุทธเจ้าในการสั่งสอนเวไนยสัตว์คือ การใช้วาทศิลป์ที่เป็นเลิศจนสามารถก่อร่างพระพุทธศาสนาเป็นปึกแผ่น ถาวรจนถึงปัจจุบันกาล วาทศิลป์ที่พระพุทธเจ้าทรงใช้บ่อยครั้งในการสั่งสอน และยังผลสัมฤทธิ์เป็นที่น่าพึงพอใจของพระองค์ก็คือ การใช้อุปมา ซึ่งเป็นความชาญฉลาดในการใช้โวหารเพื่ออธิบายความหมายสิ่งที่เป็นนามธรรมให้แจ่มแจ้ง ชัดเจน โยงสิ่งที่มีมนุษย์คุ้นเคยคืออยู่แล้วและเป็นสิ่งที่ใกล้ตัวเปรียบเทียบกับสิ่งที่เป็นนามธรรมให้เห็นและเข้าใจได้ง่ายขึ้น

๓.๑ จุดมุ่งหมายในการใช้อุปมาในการสอนของพระพุทธเจ้า

อุปมาอุปไมย เป็นหนึ่งของเครื่องมือทางภาษาที่พระพุทธเจ้าและสาวกใช้ในการประกาศศาสนา ซึ่งการใช้อุปมาช่วยทำสิ่งยากให้เป็นสิ่งที่ย่อยง่ายต่อการเข้าใจ ช่วยทำให้เห็นภาพจนชัดเจน ช่วยอธิบายให้สิ่งที่เป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรมมากขึ้น จวบจนปัจจุบันนี้การใช้อุปมาอุปไมยยังเป็นสิ่งที่นิยมแพร่หลาย รวมถึงการใช้อุปมาเพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วย

จากการวิจัยพบว่า การแสดงธรรมหรือการสอนของพระพุทธเจ้าพระองค์ทรงดำเนินไปอย่างมีจุดหมาย เพื่อประโยชน์และความสุขของมหาชน เป็นเจตนาที่บริสุทธิ์เป็นกุศลด้วยพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์เพื่อมุ่งหวังกอบกู้ อนุเคราะห์ ชี้นำสัตว์โลกให้ประสบแต่สิ่งที่เป็นกุศล ดังมีคำกล่าวของภิกษุที่แสดงความรู้สึกรักต่อพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในพระไตรปิฎกว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พวกข้าพเจ้าไม่มีความดำริในพระผู้มีพระภาคเลยว่าจะสมณโคดมทรงแสดงธรรมเพราะเหตุปรารถนา จีวร บิณฑบาต เสนาสนะหรือเพราะเหตุหวังสุขในการได้เป็นเช่นนั้นอย่างนี้ พวกข้าพระองค์มีความดำริในพระผู้มีพระภาคอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคผู้ทรงอนุเคราะห์ ทรงปรารถนาประโยชน์แก่กุล อาศัยความกรุณาจึงทรงแสดงธรรม”

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะการที่เธอทั้งหลายมีความดำริต่อเรา
อย่างนี้ ฉะนั้นธรรมเหล่าใดที่เราแสดงแล้วแก่เธอทั้งหลาย เพื่อความรู้ยิ่ง เธอทั้งปวงพึงพร้อมเพรียง
กัน บันเทิงใจ ไม่วิวาท ศึกษาอยู่ในธรรมเหล่านั้นเถิด” (ม. อุ. (ไทย) ๑๔/ ๔๒-๔๔)

“พวกเธอจงจาริกไป เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลกเพื่อ
ประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์” (วิ. ม. (ไทย) ๓๐/ ๑๔๔/ ๔๗๔)

พระพุทธองค์ทรงทราบดีว่าสัตว์โลกทั้งหลายปรารถนาความสุขและเกลียดกลัว
ความทุกข์ ดังนั้นพระองค์จึงทรงสอนให้ตระหนักรู้และไม่ยึดในความทุกข์ ส่วนความสุขนั้น
ถึงแม้จะเป็นสิ่งที่ต้องการของสัตว์โลกทั้งปวง แต่พระองค์ก็สอนไม่ให้ติดข้อง มัวเมาอยู่ในสุข
และพระองค์ยังจำแนกความสุขไว้ ได้แก่ กามสุข คือความสุขในกามหรือ ความสุขอันเกิดแต่
กามคุณ ๕ ความสุขอันเกิดจากสมาธิ ในรูปฌานและ ในอรูปฌาน กับความสุขใน
สัญญาเวทิตนโรธสมาบัติ แต่ในระดับคฤหัสถ์คือผู้ครองเรือน ความสุขที่ต้องการคือ กามสุข ข้อนี้
ที่พระพุทธเจ้าทรงสอนว่าเป็นไปเพื่อความมักมาก เพื่อความกำหนดและทรงสอนภิกษุให้สัน โดย
ด้วยปัจจัย ๔ คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะและคิลานเภสัชบริวาร

ในส่วนของคฤหัสถ์ผู้ครองเรือน พระพุทธเจ้าตรัสกับอนาถบิณฑิกเศรษฐีถึงกิเลส
มีโทษสุข เป็นต้น เพราะเหตุใดคฤหัสถ์ผู้ครองเรือนจึงต้องการทรัพย์หรือโภคะ ก็เพราะเป็นเหตุให้
ผู้มีโทษหวังจะได้ยศ ญาติ มิตร สหาย ได้มีอายุยืนยาว แม้ตายแล้วจะได้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์
ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสกับอนาถบิณฑิกเศรษฐีว่าหาได้ยากในโลก (อภ. จตุกก. (ไทย) ๒๑/ ๖๒/ ๑๐๕-๑๐๗)

ทรงวิทย์ แก้วศรี (๒๕๕๐) ได้กล่าวว่า เมื่อบุคคลคิดจะกระทำอะไร มีอะไรเป็น
จุดต้องการสูงสุด เช่นผู้ประกอบการอาชีพต้องการโภคะ เมื่อได้โภคะแล้วต้องการอะไรอีกต่อไป
ไล่เลียงไปจนถึงตัวฐานที่แผงเร้นอยู่ “ฐานความคิดเชิงยุทธวิธีในทางธุรกิจนั้นยึดผลประโยชน์
(Interests) คือ “กำไร” (profits) เป็นหลัก” แม้การประกอบการขององค์การที่ไม่มุ่งหวังกำไร
(Non-profit Organization) โดยตรง แต่ก็ยากที่จะปฏิเสธว่า ไม่หวัง ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข
แบบโลกิยะเป็นผลพลอยได้ เพราะฉะนั้น เมื่อยุทธวิธีในทางธุรกิจหวังประโยชน์สูงสุดคือ “กำไร”
(profits) เพื่อตัวเองเป็นที่ตั้ง ทางพระพุทธศาสนาก็หวัง “กำไร” เป็นที่ตั้งเช่นเดียวกัน แต่เป็นกำไร
คือ ความสุขเพื่อผู้อื่น คำนี้พระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่า “สุขุทริย” แปลตามศัพท์ว่า “มีความสุขเป็น
กำไร”

และหลักฐานยังปรากฏอีกครั้งเมื่อปรากฏในพระพุทธคำรัสเมื่อคราวทรงจัดส่ง พระอรหันตสาวก ๖๐ รูป รุ่นแรกไปประกาศพระศาสนา ซึ่งมีคำกล่าวขึ้นต้นประโยคตรัสว่า “มุตตาหิ ภิกขเว สพุทฺธาเสหิ” ภิกขุทั้งหลาย เราพ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวง” (วิ.ม. (บาลี) ๔/ ๓๒/ ๒๗, วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/ ๔๐) คำว่า “บ่วงทั้งปวง” พระอรรถกถาจารย์แก้ว่า “โลภะ” เมื่อพ้นจากบ่วงคือโลภะก็เป็น “อโลภะ”

แสดงให้เห็นว่าเป็นจุดมุ่งหมายที่แน่วแน่ของพระพุทธเจ้า เป็นคำสั่งและคำสอน คือ ทรงสั่งให้พระสาวกออกไปประกาศพระพุทธศาสนาเพื่อประโยชน์ ประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ชนหมู่มาก ในขณะที่เดียวกันก็ทรงสอนว่า ผู้ไปประกาศพระพุทธศาสนาต้องสำเหนียก อยู่ในใจตลอดเวลาว่าจะต้อง “ไม่โลภ” คือมุ่งหวังลาภสักการะใดๆ (ทรงวิทย์ แก้วศรี, ๒๕๒๐, น. ๕๘)

อนึ่ง ในการใช้อุปมาในโวหารของพระพุทธเจ้ายังเป็นการสอนโดยไม่ให้ยึดผู้สอน หรือ ศาสนา แต่ให้ยึดธรรม นั่นหมายความว่า พระองค์มิได้หวังลาภ สักการะ หรือชื่อเสียงใดๆ ดังพบพุทธพจน์ที่ว่า

“ภิกขุทั้งหลาย แม้ว่าภิกษุจะพึงจับชายสังฆาฏิของเรา ติดตามรอยเท้าเรา ติดตามไปข้างหลัง แต่ภิกษุนั้นมีความละโมภ กำหนดยินดียอย่างแรงกล้าในกาม มีจิตพยาบาทประทุษร้าย หลงลืมสติไม่รู้ตัว มีจิตไม่ตั้งมั่น กระสับกระส่าย ไม่สำรวมอินทรีย์ แท้จริงแล้วภิกษุนั้นก็ยังชื่อว่า อยู่ห่างไกลเรา เราก็ห่างไกลภิกษุนั้น เหตุเพราะภิกษุนั้นยังไม่เห็นธรรม เมื่อไม่เห็นธรรมชื่อว่าไม่เห็นเรา ภิกขุทั้งหลาย แม้ถ้าภิกษุอยู่ไกลเราถึง ๑๐๐ โยชน์ แต่ภิกษุนั้นไม่มีความละโมภ ไม่กำหนดยินดียอย่างแรงกล้าในกาม ไม่มีจิตพยาบาท ไม่คิดประทุษร้าย มีสติตั้งมั่น มีความรู้สึกตัว มีจิตตั้งมั่นแน่วแน่ สำรวมอินทรีย์ แท้จริงแล้วชื่อว่าภิกษุนั้นอยู่ใกล้เรา เราก็อยู่ใกล้ภิกษุนั้น นั่นเป็นเพราะเหตุไร ภิกษุนั้นเห็นธรรม แม้เห็นธรรมชื่อว่าเห็นเรา” (จุ. อี. (ไทย) ๒๕/ ๕๒/ ๔๖๕)

จากที่กล่าวเบื้องต้นสามารถสรุปได้ว่า จุดมุ่งหมายหรือเป้าหมายในการสอนของพระพุทธองค์โดยวิธีการต่างๆ ที่พระองค์ใช้นั้น ทรงมีพระประสงค์เพื่อให้เกิดความเข้าใจพระธรรม และเพื่อความรู้อย่าง ให้พบสันติสุข มีสามัคคีไม่เบียดเบียนกันและกัน ให้เกิดสังคมแห่งการศึกษา อันเป็นมรรควิธีสู่ความสงบ โดยอาศัยสังฆธรรมอันประเสริฐคือ อริยมรรคที่พระองค์ทรงประกาศว่าเป็นหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา ซึ่งผู้วิจย จะขอนำเสนอเป็นแผนภาพ ดังต่อไปนี้

อีกประการหนึ่ง จุดมุ่งหมายที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงสอน โดยวิธีการต่างๆ ทั้งทรงเน้นถึงความแตกต่างระหว่างบุคคล มิได้ทรงใช้วิธีเดียวกันในการสอนบุคคลเป็นจำนวนมาก แต่ทรงพิจารณาถึงสาเหตุทั้งเรื่องของความแตกต่างระหว่างบุคคล ทั้งด้านความสามารถ ด้านสังคม สิ่งแวดล้อม การอบรมเลี้ยงดู ภูมิศาสตร์ที่อยู่อาศัยของคนที่แตกต่างกัน ตลอดจนความเชื่อ ความศรัทธาและสภาพการอบรมเลี้ยงดูของแต่ละสถานที่แต่ละครอบครัวมาก่อนแล้วจึงทรงแสดงธรรมให้เหมาะสมกับบุคคลนั้นๆ จึงเป็นหลักที่สำคัญในการประยุกต์ใช้กลวิธีในการสอนแบบต่างๆ

นอกจากนั้นยังเป็นการนำหลักธรรมเข้าสู่บุคคลได้อย่างมีประสิทธิภาพ และเป็นเอกลักษณ์ที่โดดเด่นที่สุดของพระพุทธองค์

ดังนั้น การใช้อุปมาในการประกาศศาสนาของพระพุทธเจ้าและสาวกนั้น จึงมีความสำคัญต่อโลกอย่างใหญ่หลวง เพราะพระธรรมที่พระองค์ประกาศเป็นสิ่งที่ประโยชน์ต่อสัตว์โลกอย่างหาประมาณมิได้

สรุปได้ว่า การอุปมาเปรียบเสมือนเครื่องมือสำคัญอันหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ในการประกาศศาสนา ช่วยทำสิ่งยากให้เป็นสิ่งง่ายต่อการเข้าใจ ช่วยทำให้เห็นภาพพจน์ชัดเจน ช่วยอธิบายให้สิ่งที่นามธรรมให้เป็นรูปธรรมมากขึ้น เพื่อความรู้ยิ่งในธรรมของพระพุทธองค์ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ชนหมู่มากทั้งทางโลกิยสุข และ โลกุตตรสุข การใช้อุปมาของพระพุทธเจ้า จึงควรที่จะนำไปศึกษาและ พัฒนารูปแบบ ปรับเปลี่ยนให้เข้ากับยุคสมัยและสามารถนำไปใช้เป็นแนวทางการสอนต่อไป

๓.๒ ประเภทของการใช้อุปมาในพระพุทธเจ้า

การใช้โวหารด้วยการอุปมาได้ถูกจำแนกไว้หลายประเภท ซึ่งแต่ละประเภทได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับอุปมาไว้ที่น่าสนใจ ผู้วิจัยได้ยกตัวอย่างประเภทของอุปมาเพื่อเป็นแนวทางในการศึกษา ดังนี้

๓.๒.๑ จากการจัดประเภทของอุปมาในคัมภีร์สุโฆธาลังการ ได้แบ่งการอุปมาออกเป็น ๓ ประการ คือ ๑. การอุปมาที่รู้ด้วยศัพท์ (ศัพท์คัมมุปมา) ๒. อุปมาที่รู้ได้ด้วยความคิด (อถตคัมมุปมา) ๓. อุปมาที่รู้ได้ด้วยความคิดของพากย์ (วากยัตตวิสุปมา) ผู้วิจัยได้ยกตัวอย่างของการอุปมาของพระพุทธเจ้าตามลักษณะของการอุปมาดังกล่าวเพื่อให้เห็นภาพพจน์ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนี้

๑. อุปมาที่รู้ด้วยศัพท์ (สัททคัมมุปมา) หมายถึง การเปรียบเทียบที่มีศัพท์แสดง การเปรียบเทียบบังชัดเจน อุปมาที่รู้ด้วยศัพท์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น

“ความรักเสมอด้วยบุตรไม่มี ทรัพย์เสมอด้วยโคไม่มี
แสงสว่างเสมอด้วยดวงอาทิตย์ไม่มี แหล่งน้ำทั้งหลายมีสมุทรเป็นยอดเยี่ยม
ความรักเสมอด้วยตนไม่มี ทรัพย์เสมอด้วยข้าวเปลือกไม่มี
แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี ผ่นจัดเป็นแหล่งน้ำอันยอดเยี่ยม”

(ถ.ส.(ไทย) ๑๕/ ๑๓/ ๑๓)

“ภิกษุพึงอยู่อย่างมีสติเพื่อละการราคะ เหมือนบุคคลถูกแทงด้วยหอก มุ่งถอนหอกออก เหมือนบุคคลถูกไฟไหม้อยู่บนศีรษะมุ่งดับไฟ ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุพึงอยู่อย่างมีสติ เพื่อละสักกายทิฏฐิ เหมือนบุคคลถูกแทงด้วยหอก มุ่งถอนหอกออกเหมือนบุคคลถูกไฟไหม้อยู่บน ศีรษะมุ่งดับไฟ ฉะนั้น” (ถ.ส.(ไทย) ๑๕/ ๒๑/ ๒๕)

“หญ้าคาที่คนจับไม่ได้ย่อมบาดมือแน่นอนฉันใด ความเป็นสมณะที่บุคคลปฏิบัติไม่ดี ย่อมหลุดเข้าไปในนรกฉันทันนั้น” (ถ.ส. (ไทย) ๑๕/ ๘๘/ ๘๘)

“น้ำเย็นในถื่นอมมนุษย์ที่ไม่ได้ใช้สอยย่อมเหือดแห้งไปฉันทันใด ทรัพย์ที่คนชั่วได้แล้ว ตนเองไม่ได้ใช้และ ไม่ให้คนอื่นใช้ก็เสียไปเปล่าฉันทันนั้น” (ถ. ส. (ไทย) ๑๕/ ๑๓๐/ ๑๕๓)

“ถ้าหาเพื่อนดีไม่ได้ควรอยู่คนเดียว ดูพระราชาสละราชสมบัติไปองค์เดียว ดูพญาช้าง ละโขลง” (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/ ๓๒๘-๓๓๐/ ๑๓๖)

๒. อุปมาที่รู้ได้ด้วยความคิด (อถตคัมมุปมา) หมายถึงอุปมาที่เข้าใจจากข้อความถึงแม้จะ ไม่มีศัพท์ที่บังอุปมาปรากฏ อุปมาที่รู้ได้ด้วยความคิดที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนทภิกษุสงฆ์ยังจะหวังได้อะไรในเราอีกเล่า ธรรมที่เรา แสดงแล้วไม่มีในไม่มีนอกร ในเรื่องธรรมทั้งหลายตถาคตไม่มีอาจริขมฤทธิ ผู้ที่คิดว่าเราเท่านั้นจัก เป็นผู้บริหารภิกษุสงฆ์ต่อไปหรือว่า ภิกษุสงฆ์จะต้องยึดเราเท่านั้นเป็นหลัก ผู้นั้นจะต้องปรารภ ภิกษุสงฆ์แล้วกล่าวอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นแน่ แต่ตถาคตไม่คิดว่าเราเท่านั้นเป็นผู้บริหารภิกษุสงฆ์ ต่อไป หรือว่า ภิกษุสงฆ์จะต้องยึดเราเท่านั้นเป็นหลักแล้วทำไมตถาคตจะต้องปรารภภิกษุสงฆ์ กล่าวอย่างใดอย่างหนึ่งอีกเล่า บัดนี้ เราเป็นผู้ชราแก่เฒ่าล่วงกาลมานานผ่านวัยมามากเรามีวัย ๘๐ ปี ร่างกายของตถาคตประหนึ่งเหมือนกับเกวียนเก่า ซ่อมแซมด้วยไม้ไผ่ ฉะนั้น ร่างกายของ ตถาคตสลายขึ้นก็เฉพาะในเวลาที่ตถาคตเข้าเจโตสมาธิอัน ไม่มีนิमितเพราะใส่ใจนิमितทุกอย่างและ เพราะดับเวทนาบางอย่างได้เท่านั้น (ที. ม. (ไทย) ๑๐/ ๑๖๕/ ๑๑๐)

มหาบุรุษทรงอธิษฐานความไม่โกรธและ ได้ให้ทานคือ ผ้าเป็นอันมากล้วนแต่เนื้อดีมีสิ่ง
งดงามดำรงอยู่ในภพก่อนๆ ทรงเสียดสละเหมือนฝนตกทั่วแผ่นดิน ครั้นทรงทำกุศลธรรมนั้นแล้วจุติ
จากโลกมนุษย์ไปเกิดในเทวโลก เสวยวิบากอันเป็นผลกรรมที่ทรงทำไว้ดีมีพระฉวีวรรณ คล้ายทอง
ปกครองหมู่เทพในเทวโลกคฤพระอินทร์ผู้ประเสริฐกว่าเทวดา ฉะนั้น ถ้าทรงครองเรือน
ไม่ปรารถนาที่จะทรงออกผนวชก็จะทรงครอบครองแผ่นดินกว้างใหญ่ปกครองประชาชนใน
แผ่นดินนี้ ทรงได้พระฉวีที่ละเอียดงดงามและ ไม่มีมลทินพร้อมทั้งรัตนะทั้ง ๗ ประการ ถ้าทรงออก
ผนวชก็จะ ได้ผ้านุ่มและผ้าห่มอย่างดี และทรงได้รับประ โยชน์เสวยผลกรรมที่ทรงกระทำไว้ใน
ภพก่อน ไม่มีความหมกสิ้นไปแห่งผลกรรมที่พระองค์ทรงทำไว้เลย

คหบดีอริยสาวกก็อย่างนั้นเหมือนกัน เห็นประจักษ์ชัดดังนี้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสถาม
ทั้งหลายว่า มีอุปมาด้วยหลุมถ่านเพลิงมีทุกข์มากมีความคับแค้นมาก โทษในกามเหล่านั้นมีอยู่มาก
ยิ่งเห็นโทษของกามนี้ตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้แล้ว (ม.ม.(ไทย)๑๓/๔๕/๔๕)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คหบดีอริยสาวกก็อย่างนั้นเหมือนกันเห็นประจักษ์ชัดดังนี้ว่า
พระผู้มีพระภาคตรัสถามทั้งหลายว่ามีอุปมาด้วยผลไม้ มีทุกข์มากมีความคับแค้นมาก โทษในกาม
เหล่านั้นมีอยู่มาก ครั้นเห็นโทษของกามนี้ตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ จึงเว้น
อุเบกขาที่มีอารมณ์ต่างๆ ที่อิงอาศัยอารมณ์ต่างกันแล้วเจริญอุเบกขาที่มีอารมณ์เดียวที่อิงอาศัย
อารมณ์เดียวซึ่งเป็นที่ดับไม่เหลือแห่งความถือมั่น โลกาภิมิสโดยประการทั้งปวง (ม. ม. (ไทย) ๑๓/
๔๘/ ๔๖)

๓. อุปมาที่รู้ได้ด้วยใจของพาคย์ (วากยัตถวิสยูปมา) หมายถึงว่า เราทราบว่าเป็น
อุปมาที่รู้ต่อเมื่อพิจารณาความทั้งหมดของความนั้นอุปมาที่รู้ได้ด้วยพาคย์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก
เช่น

ก. มีสมณพราหมณ์บางพวกเป็นบัณฑิต ทรงภูมิปัญญา มักโต้แย้ง มีท่าทางดั่งนายขมังธนู
พวกเขาดูเหมือนจะกำจัดทมิฬได้ด้วยปัญญา สมณพราหมณ์เหล่านั้นมีทรศนะตรงกับเราใน
บางเรื่องไม่ตรงกันกับเราในบางเรื่อง บางประเด็นที่พวกเขาว่าดี แม้เราก็อ้างดี บางประเด็นที่
พวกเขาว่าไม่ดี บางประเด็นที่พวกเขาว่าดี แต่เราว่าไม่ดี บางประเด็นที่พวกเขาว่าไม่ดี แต่เราว่าดี
(ที. สี. (ไทย) ๕/ ๓๘๔/ ๑๖๒)

ข. เรื่องเคยมีมาแล้วพวกพ่อค้าเดินเรือทะเล่านกตริทศสี่ลงเรือไป เมื่อมองไม่เห็นฝั่ง
พวกเขาจึงปล่อยนกตริทศสี่ไป นกนั้นบินไปยังทิศตะวันออก ทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศเหนือ
ทิศเบื้องบน และทิศเบื้องเฉียง ถ้ามันแลเห็นชายฝั่งรอบๆ ก็จะบินเลยไป ถ้ามันแลไม่เห็น

ฝั่งโดยรอบก็จะบินกลับมาที่เรือนั้นอีก ภารกิจก็เช่นกัน เทียบเสาะหาไปจนถึงพรหมโลกก็ยังไม่ได้ คำตอบของปัญหานี้ในที่สุดต้องกลับมาหาเรา ปัญหานี้เธอไม่ควรถาม (ที. สี. (ไทย) ๘/ ๔๙๗/ ๒๑๕- ๒๒๐)

ก. ภาษิตของพราหมณ์ผู้ได้ไตรเทพเหมือนคนตาบอดเข้าแถวเกาะหลังกัน คนอยู่หัวแถว คนอยู่กลางแถวและคนอยู่ปลายแถว ต่างก็มองไม่เห็นภาษิตของพราหมณ์ผู้ได้ไตรเทพเหล่านั้น ช่างน่าขบขัน ต่ำต้อย เหลวไหลไร้สาระ พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า เธอเข้าใจเรื่องนั้นว่าอย่างไร พราหมณ์ผู้ได้ไตรเทพมองเห็นดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ขึ้นลง เหมือนคนเหล่านี้ แต่ก็ยัง อ่อนวอนชื่นชมประนมมือนอบน้อมเดินเวียนอยู่ (ที. สี. (ไทย) ๘/ ๕๓๐/ ๒๓๔)

๓.๒.๒ บุญชอบ เริงทรัพย์ (๒๕๒๐) ได้ศึกษาหลักการอุปมาอุปไมยซึ่งได้นำเอา หลักการเปรียบเทียบทั้งด้านอักษรศาสตร์การใช้ภาษาศาสตร์ทั้งในยุคพุทธกาล การเปรียบเทียบ ด้านพุทธวิธีการสอน ด้านประวัติศาสตร์ สังคมวัฒนธรรมและด้านสาธารณสุข ซึ่งเมื่อนำมา ศึกษาถึงข้ออุปมาอุปไมยเพื่อทราบสิ่งต่างๆ ได้อย่างกระจ่างชัดแล้ว ซึ่งทำให้ทราบเนื้อหาทั้ง ด้านอักษรศาสตร์การใช้ภาษามีความคล้ายคลึงกับภาษาไทย มีการอุปมาอุปไมย ๔ ประเภท คือ

๑. อุปมาก่อนกล่าวความตามหลัง
๒. กล่าวความก่อนอุปมาทีหลัง
๓. ใช้อุปมาล้อมความกล่าวอุปมาก่อน คือ กล่าวอุปไมยตามแล้วนำเอาตัวอุปมามากกล่าว ปิดท้ายอีกครั้งหนึ่ง
๔. ใช้ความล้อมอุปมา คือ กล่าวอุปไมยก่อนอุปมาตามหลังแล้วนำเอาความอุปไมยกล่าว ปิดท้ายอีกครั้งหนึ่ง

จากที่กล่าวมานี้ สามารถสรุปการแบ่งประเภท หลักการอุปมาได้ ๒ แนวทาง คือ

๑. การอุปมาตามแบบในคัมภีร์สุโทชาลังการ ได้แบ่งการอุปมาออกเป็น ๓ ประเภท คือ ๑.๑ การอุปมาที่รู้ด้วยศัพท์ (สัททคัมมุปมา) ๑.๒ อุปมาที่รู้ได้ด้วยใจ (อถถคัมมุปมา) ๑.๓ อุปมาที่รู้ได้ด้วยใจของพากย์ (วากยัตถวิสุปมา)
๒. การอุปมาตามแบบการเปรียบเทียบทั้งด้านอักษรศาสตร์การใช้ภาษาศาสตร์ มีการอุปมาอุปไมย ๔ ประเภท คือ ๒.๑ อุปมาก่อนกล่าวความตามหลัง ๒.๒ กล่าวความก่อนอุปมาทีหลัง ๒.๓ ใช้อุปมาล้อมความกล่าวอุปมาก่อน ๒.๔ ใช้ความล้อมอุปมา

ซึ่งในที่นี้ผู้วิจัยจะใช้แนวทางตามแบบการเปรียบเทียบทั้งด้านอักษรศาสตร์การใช้ภาษาศาสตร์เป็นพื้นฐานในการวิเคราะห์แยกประเภทของการใช้อุปมาในบทต่อไป

๓.๓ ลักษณะของการใช้อุปมาในการสอนของพระพุทธเจ้า

จากการศึกษาพบว่าพระพุทธเจ้าทรงใช้กลวิธีในการสอนที่หลากหลายเพื่อให้เหมาะสมกับจริตและ ระดับของแต่ละบุคคลเพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดในการบรรลุธรรม ดังพบหลักฐานในพระไตรปิฎกเกี่ยวกับการสอนของพระพุทธเจ้าไว้ว่า พระองค์มีจุดมุ่งหมายในการสอน ๓ ประการ คือ

๑. เพื่อให้ผู้ฟังรู้แจ้งเห็นสิ่งในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น (อภิญาญธรรมเทศนา) หมายความว่า สิ่งใดที่ทรงรู้แล้ว เห็นแล้ว แต่พระองค์ได้ทรงพิจารณาโดยแยกคายเป็นสิ่งที่ไม่จำเป็นสำหรับผู้ฟังพระองค์ก็ไม่ทรงกล่าวสิ่งนั้น ทรงสอนให้รู้จริงเห็นจริงสำหรับสาวกเท่านั้น เหมือนครูที่มีความรู้สูงมากแต่ก็นำเอาเฉพาะสิ่งที่จำเป็นต่อศิษย์ในขั้นนั้นๆ เท่านั้นที่ศิษย์จะรับได้ เพื่อประโยชน์แก่ศิษย์ หนึ่งเหมือนบิดามารดาแม้จะมีทรัพย์มากปานใดก็ย่อมให้ทรัพย์แก่บุตรตามควรแก่วัยและความจำเป็นของบุตรนั้นๆ

๒. เพื่อให้ผู้ฟังตรงตามและเห็นจริงได้ ทรงแสดงธรรมอย่างมีเหตุผลที่ผู้ฟังสามารถตรงตามให้เห็นด้วยตนเอง (สนิทานธรรมเทศนา) ธรรมเทศนาของพระพุทธองค์ไม่ยากเกินที่ตรงตามแล้วไม่เห็นและ ไม่ง่ายเกินไปจนไม่ต้องคิดตรึกตรอง แค่คิดก็เห็นได้ พุทธวิธีการสอนจึงอยู่ในท่ามกลางระหว่างความยากเกินไปกับ ความง่ายเกินไป ส่วนใหญ่ทรงสอนให้ใช้ปัญญาพิจารณาด้วยตนเอง

๓. เพื่อให้ผู้ฟังได้รับผลแห่งการปฏิบัติตามสมควร ทรงแสดงธรรมมีคุณเป็นอัสภรุษสามารถยังผลให้ผู้ปฏิบัติรับสมควรตามกำลังปฏิบัติแห่งตน (อ.จ. ดิก. (ไทย) ๒๐/๑๒๖/๓๓๓)

ส่วนลีลาในการสอนของพระพุทธเจ้านั้นมีอยู่ ๔ อย่างคือ

๑. สันทสสนา อธิบายให้เห็นแจ่มแจ้งเหมือนจูงมือไปให้เห็นกับตา

๒. สมาทปนา สอนแบบจูงใจโดยมีเหตุประกอบชักจูงให้เห็นจริงด้วย ชวนให้เคลื่อนตามจนยอมรับและ นำไปปฏิบัติ

๓. สมุเตสนา ระวังใจให้แก่ส่วกล้าจนสามารถเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมได้ บังเกิดกำลังใจปลุกให้มื้อุดสาหะแข็งขันมั่นใจว่าจะทำสำเร็จได้ ไม่หวั่นระย่อต่อความเหนื่อยยาก

๔. สัมปหังสนา ชโลมใจให้รำเรงเบิกบาน เปี่ยมด้วยความหวังเพราะมองเห็นประโยชน์ที่ตน พึงจะได้รับจากการปฏิบัติ (พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), ๒๕๔๕, น. ๔๕)

คังพุทธคุณที่ปรากฏในพระมหาสุตตราว่า โดยที่จริงทรงชี้แจงให้พุทธบริษัทเห็นชัด ชวนให้อวยากรับเอาไปปฏิบัติ เร้าใจให้อาจหาญแกล้าวกล้า ปลอบชโลมใจให้สดซื่อรำเรงด้วยธรรมมีกถาแล้วพระโคตมพระองค์นั้นทรงมีพระสุรเสียงที่กึกก้องออกจากพระโอษฐ์ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการคือ

๑. นุ่มนวล	๒. ฟังชัดเจน	๓. ฟังไพเราะ	๔. ฟังง่าย
๕. กังวาล	๖. กลมกล่อม	๗. ลุ่มลึก	๘. ไม่พร่า

(ม. ม. (ไทย) ๑๓/๓๘๗/๔๘๑-๔๘๕)

หลักทั่วไปในการใช้อุปมาของพระพุทธเจ้าโดยทั่วไปทรงใช้หลักอยู่ ๓ ประการคือ

๑. เกี่ยวกับเนื้อเรื่องที่สอน
๒. เกี่ยวกับตัวผู้สอน
๓. เกี่ยวกับตัวผู้เรียน

๓.๓.๑ เกี่ยวกับเนื้อเรื่องที่สอน

จากการศึกษาพบว่า พระพุทธเจ้าทรงสอนเท่าที่จำเป็นสำหรับให้เกิดความเข้าใจให้การเรียนรู้ได้ผล ธรรมกำมือเดียวในสี่สพานวรรค (ส. ม. (ไทย) ๑๕/๑๑๐๑/ ๖๑๓) พระองค์เสด็จไปที่ป่าประคูลายพร้อมพนักภิกษุทั้งหลาย ทรงหยิบใบไม้ขึ้นมากำมือหนึ่งถามว่า ใบไม้ในกำมือของตถาคตกับใบไม้ในป่า อันไหนมากกว่ากัน ภิกษุก็กราบทูลว่า ใบไม้ในกำมือของพระองค์น้อยกว่าใบไม้ในป่ามาก พระพุทธเจ้าจึงสรุปว่า ข้อนี้ฉันใดภิกษุทั้งหลาย ที่ว่าใบไม้ในกำมือของเราน้อยกว่าใบไม้ในป่ามันก็เหมือนกับความรู้ที่เรานำมาสอนเธอทั้งหลายน้อยนิดประดุจดังใบไม้กำมือเดียวเท่านั้น เราไม่ได้สอนทั้งหมดที่เรารู้ เราสอนเฉพาะที่เป็นไปเพื่อเป้าหมายเพื่อคลายกำหนด เพื่อดับทุกข์ เพื่อนิพพาน หมายความว่าสอนเฉพาะที่เป็นประโยชน์แก่พวกเธอที่เราู้ทั้งหมดไม่ได้สอน นี่คือหลักการสอนของพระพุทธเจ้ารู้มากมายมหาศาล แต่กลุ่มเป้าหมายนี้ควรจะเรียนเรื่องอะไรสอนที่ตรงตามวัตถุประสงค์ อย่าสอนทุกเรื่องที่คุณรู้ สอนเฉพาะเรื่องที่เป็นประโยชน์ต่อผู้เรียนและที่เขาอยากเรียน พระพุทธเจ้าทรงสอนสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้ฟังเองดังมีตัวอย่างพุทธพจน์ ที่ว่า

“อนึ่ง ตถาคตรู้ว่าจริง ที่แท้ ที่ประกอบด้วยประโยชน์และ วาจานั้นเป็นที่รักเป็นที่
 ชอบใจของคนอื่น ในข้อนี้ตถาคตรู้กาลที่จะกล่าววาจานั้นในเรื่องนี้พระตถาคตทรงเป็นกาลวาที
 สัจจวาที ภูตวาที อัถตวาที ธรรมวาที” (ม. ม. (ไทย) ๑๓/ ๘๖/ ๘๗-๘๘, ที. ม. (ไทย) ๑๐/ ๖๕/ ๓๓)

แต่อย่างไรก็ตามพระพุทธเจ้าก็ทรงเฝ้าให้ผู้ฟังพระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์แล้ว
 นำไปปฏิบัติ มิใช่รับฟังพระธรรมคำสั่งสอนแล้วไม่รับไปปฏิบัติ สิ่งนั้นก็จะไม่เกิดประโยชน์
 สูงสุด ดังพุทธพจน์ที่ว่า

พหุเมปิ เจ สหิตฺติ ภาสมาโน น ตกฺกโร โหติ นโร ปมฺคฺโต

โคโปว คาโว คณฺขํ ปเรสํ น ภากวา สามณฺณสฺส โหติ

“คนที่กล่าวพุทธพจน์แม้มากแต่มีมาประมาณ ไม่ทำตามพุทธพจน์นั้น ย่อมไม่ได้รับผล
 แห่งความเป็นสมณะ เหมือนคนรับจ้างเลี้ยงโคได้แต่นับโคให้คนอื่นจะนั้น” (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/ ๑๔/
 ๒๐)

ดังนั้นจึงสามารถสรุป จุดมุ่งหมายในการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าเพื่อสั่งสอน
 เวไนยสัตว์ทั้งหลายได้ ๓ ประการ คือ

ก. เพื่อให้ผู้ฟังรู้จริงเห็นแจ้งในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น

ข. เพื่อให้ผู้ฟังตรงตามแล้วเห็นจริงได้

ค. เพื่อให้ผู้ฟังได้รับผลแห่งการปฏิบัติตามสมควร (อง. ติก. (ไทย) ๒๐/ ๑๒๖/ ๓๗๓)

๓.๓.๒ เกี่ยวกับผู้สอน

พบว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงคุณลักษณะที่สำคัญของผู้สอนซึ่งผู้สอนนั้นจะต้องมี
 คุณสมบัติที่สำคัญคือ

ก. ปรับวิธีสอนผ่อนสั้นยาวให้เหมาะกับบุคคล แม้สอนเรื่องเดียวกันแต่ก็ต่างวิธีกัน

ข. นอกจากคำนึงความแตกต่างระหว่างบุคคลแล้ว ผู้สอนยังจะต้องคำนึงถึง
 ความพร้อมของผู้เรียนเป็นรายๆ ไป

ค. สอนให้ผู้เรียนลงมือทำด้วยตนเองซึ่งจะช่วยให้เกิดความรู้และความเข้าใจชัดเจน
 แม่นยำและได้ผลจริง เช่น ทรงสอนพระอุปัชฌาย์ผู้เฒ่าด้วยการให้นำผ้าขาวไปลูบคลำ

* กาลวาที คือ พุคฺคกฺกาล สัจจวาที คือ พุคฺคความจริง ภูตวาที คือ พุคฺคสิ่งที่เป็นจริง อัถตวาที คือ
 พุคฺคสิ่งเป็นประโยชน์ ธรรมวาที คือ พุคฺคเป็นธรรม (ม. ม. (ไทย) ๑๓/ ๘๖/ ๘๗-๘๘), (ที. ม. (ไทย) ๑๐/ ๖๕/ ๓๓)

งเป็นการสอนที่ทำให้ผู้เรียนรู้สึกว่าคุณเรียนกับผู้สอนมีบทบาทร่วมกัน ในการแสวงหาความจริง มีการแสดงความคิดเห็น ได้ตอบโดยเสรีซึ่งเป็นสิ่งสำคัญในวิธีการแห่งปัญญา วิธีนี้ผู้เรียนจะรู้สึกว่าตนได้มองเห็นความจริงด้วยตนเองมีความชัดเจนมั่นใจ หลักนี้เป็นหลักที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ประจำ อาจแยกแยะออกเป็น ล้อให้ผู้เรียนแสดงความคิดเห็นออกมา ส่งเสริมให้เขาคิดและให้ผู้เรียนเป็นผู้วินิจฉัย ผู้สอนเป็นเพียงผู้ชี้ช่องทางเข้าสู่ความรู้ มีการแสดงความคิดเห็น มีการโต้ตอบอย่างเสรีแต่มุ่งหาความรู้ไม่ใช่มุ่งแสดงภูมิหรือ ข่มกัน เอาใจใส่บุคคลที่ควรได้รับความสนใจพิเศษเป็นรายๆ ไปตามควรแก่กาลเทศะและเหตุการณ์ เช่น เรื่องเด็กหญิงชาวบ้านลูกช่างทุกคนหนึ่งอยากฟังธรรมแต่มีงานม้วนกรอผ้ายเร่งรีบอยู่ เมื่อทำเสร็จจึงเดินจากบ้านเอาม้วนผ้าไปส่งบิดาที่โรงทอผ้า ในระหว่างทางนางได้เดินผ่านโรงธรรม จึงแวะแล้วนั่งอยู่แถวหลังสุดของที่ประชุมพุทธองค์ก็ยังทรงหันไปเอาพระทัยใส่ทรงรับสั่งให้เข้าไปนั่งใกล้ๆ ทักทายปราศรัยและสนทนาให้เกิดสติให้เด็กนั้นพูดแสดงความเห็นในที่ประชุมและทรงเทศนาให้เด็กนั้นได้รับประโยชน์จากการมาฟังธรรม (จุ. ธ. (ไทย) ๖/ ๓๕-๔๐)

๓.๓.๓ เกี่ยวกับตัวผู้เรียนหรือ ผู้ฟัง

จากการศึกษาพบว่า การให้ความสำคัญในตัวผู้เรียน พระพุทธองค์ทรงให้ศึกษาในเรื่องความรู้ การสอนให้เหมาะสมตามความแตกต่างระหว่างบุคคล เช่น คำนี้ถึงเรื่องจรด ๖ ของแต่ละบุคคล

ความรู้แต่ละระดับความสามารถของแต่ละบุคคล ดังที่พระพุทธเจ้าได้ทรงพิจารณาเวไนยสัตว์เปรียบด้วยดอกบัว เปรียบบุคคลเหมือนกอบูบล กอปทุม กอบุณฑริก จากนั้นได้ทรงยกบัว ๓ เหล่าขึ้นมาเปรียบ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้เห็นสัตว์ทั้งหลายผู้มีฐิติในดวงตาน้อย มีฐิติในดวงตามาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม สอนให้รู้ได้ง่ายและสอนให้รู้ตามได้ยาก

จากการศึกษาพบว่า พระพุทธเจ้ามีหลักการสอนที่พอสรุปได้ว่า เมื่อทรงสอนก็ทรงสอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่ายหรือ รู้เห็นเข้าใจอยู่แล้วไปหาสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจได้ยากหรือ ยังไม่รู้ไม่เห็นไม่เข้าใจ สอนเรื่องที่ค่อยลุ่มลึกจากง่ายไปยากลงไปตามลำดับขั้น ต่อเนื่องกันไปเป็นสาย เช่น การแสดงธรรมที่เรียกว่า อานุพุพิทกคา คือ การเทศนาที่แสดงไปเป็นลำดับ เพื่อฟอกอหยาตัยของสัตว์ให้หมดจดเป็นขั้นๆ จากง่ายไปหายากเพื่อเตรียมจิตของผู้ฟังให้พร้อมที่จะรับฟังอริยสัจ

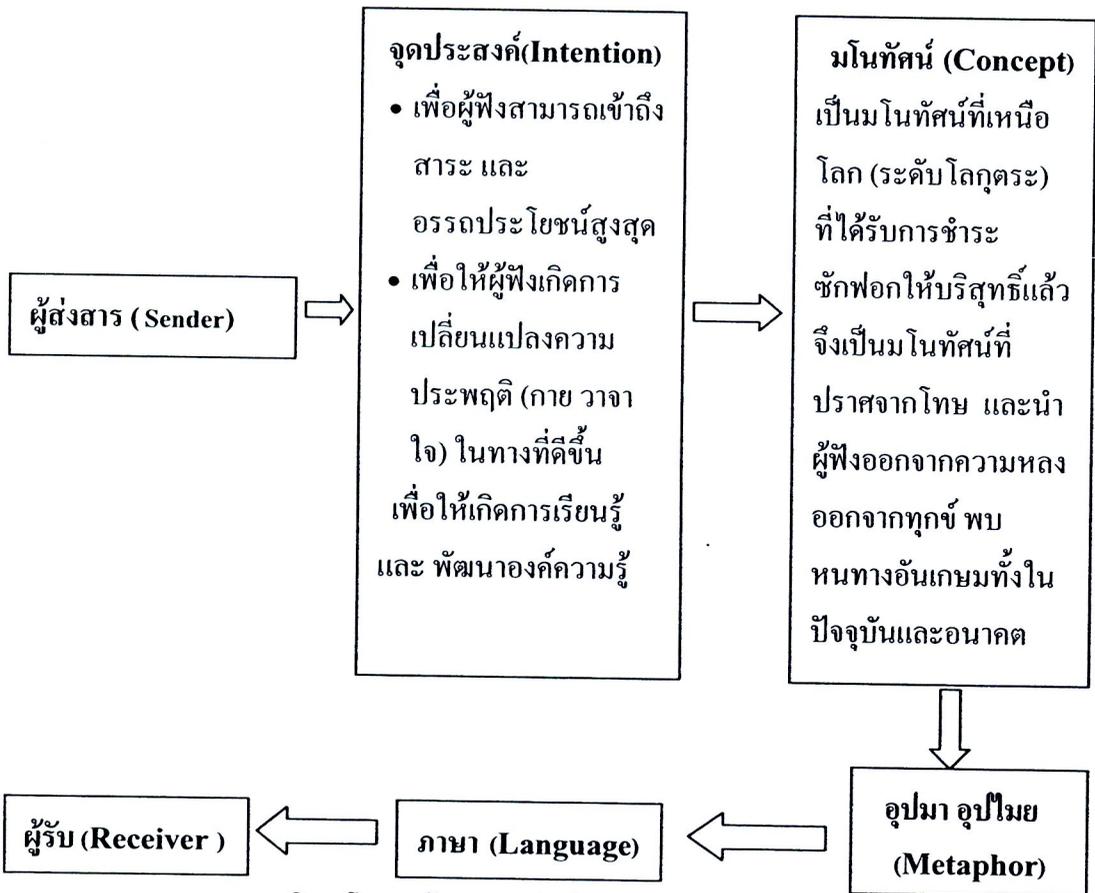
^๖ จรด ๖ คือ รากจรด ผู้ประพศุคหนักไปทางรักสวรักราม, โทสจรด ประพศุคหนักไปทางใจร้อนหุนคหจิด, โมหจรด ประพศุคหนักไปทางเวลา เหนงซิม งามงาย, สัทธจรด ประพศุคหนักไปทางมิจิตซาบซัง ชันบานน้อมใจเลื่อมใสงาย, พุทธจรด ประพศุคหนักในการใช้ความคิดพิจารณา, วิคจรด นึกคิจจับจด ฟุงช่าน (จุ. ม. (บาลี) ๒๕/ ๗๒๗/ ๔๒๕)

โดยเริ่มสอนจาก ๑. ทานกถา คือการพรรณนาทาน ๒. สีลกถา พรรณนาศีล ๓. สัตตกถา พรรณนาสวรรค์ คือความสุขที่พรังพร้อมด้วยกาม ๔. กามาทีนวกถา พรรณนาโทษของกาม ๕. เนกขัมมานิสังสกถาพรรณนาอานิสงส์แห่งการออกจากกาม (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๓๘, น. ๓๗๑)

ถ้าสิ่งที่สอนเป็นสิ่งที่แสดงได้ ฟังสอนด้วยของจริงให้ผู้เรียนได้ดู ได้เห็น ได้ฟังเอง อย่างที่เรียกว่าประสบการณ์ตรง เช่น เรื่องที่ทรงสอนพระนันทะเรื่องความรัก ทรงสอนตรงเนื้อหา ตรงเรื่อง อยู่ในเรื่องมีจุดหมายไม่วกวนนอกเรื่อง

จากข้อมูลดังกล่าวเบื้องต้น ผู้วิจัยจึงขอนำเสนอแผนภาพประกอบ เพื่อให้เข้าใจถึง ลักษณะของ โครงสร้างในการอุปมาในบริบทต่างๆกันของพระพุทธเจ้าดังนี้

โครงสร้างของอุปมาในบริบทของพระพุทธศาสนา

แผนภูมิ ๓ โครงสร้างการอุปมาในบริบทของพระพุทธศาสนา

พระพุทธเจ้าทรงเผยแผ่พระธรรม และใช้วิธีการอุปมาในการสอนแต่ละครั้ง โดยมีจุดประสงค์ในการเปลี่ยนแปลงความประพฤติและมโนทัศน์ของผู้ฟังให้อยู่ในระดับที่เหนือโลก เป็นระดับโลกุตระ มุ่งให้ผู้ฟังเข้าถึงสภาวะและอรรถประโยชน์สูงสุด มีการฝึกฝนและพัฒนาตนเอง ยกกระดับจิตใจให้สูงส่ง ปราศจากกิเลสเครื่องเศร้าหมอง หลุดพ้นจากความทุกข์ โดยมีพระนิพพาน เป็นเป้าหมายสูงสุด

๓.๔ ตัวอย่างการสอนด้วยวิธีอุปมาอุปไมยที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

๓.๔.๑ อุปมาแห่งจันทร์ ๕

ก. อุปมาแห่งรูป

ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำคงคานี้ไหลพาเอาฟองน้ำก้อนใหญ่ก้อนหนึ่งมา บุรุษผู้มีจักขุดี เห็นฟองน้ำก้อนใหญ่ก้อนนั้น ก็พึงพิจารณาโดยแยกคาย เมื่อบุรุษผู้นั้นเห็นอยู่ พง์พิจารณาโดยแยกคายอยู่ ก้อนน้ำนั้นย่อมปรากฏเป็นของว่างเปล่าและ ปรากฏเป็นของหาแก่นสารมิได้ไป ภิกษุทั้งหลาย ก็แก่นสารในฟองน้ำนั้นจะพึงมีได้อย่างไร อุปมานี้ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย อุปไมยก็ฉันนั้นคือ รูปชนิดใดชนิดหนึ่งมีอยู่ จะเป็นอดีตอนาคตหรือ ปัจจุบันก็ตาม เป็นภายในหรือภายนอกก็ตาม หยาบหรือละเอียดก็ตาม เลวหรือประณีตก็ตาม มีในที่ไกลหรือที่ใกล้ก็ตาม ภิกษุเห็นรูปนั้นย่อมพง์พิจารณาโดยแยกคาย เมื่อภิกษุนั้นเห็นอยู่ พง์พิจารณาโดยแยกคายอยู่ รูปนั้นย่อมปรากฏเป็นของว่างเปล่าและ ปรากฏเป็นของหาแก่นสารมิได้ไป ภิกษุทั้งหลาย ก็แก่นสารในรูปนั้นจะพึงมีได้อย่างไร

ข. อุปมาแห่งเวทนา

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อฝนเมล็ดหยาบตกในสรวทสมัย (ท้ายฤดูฝน) ต่อมน้ำย่อมเกิดขึ้นและแตกกระจายอยู่บนผิวน้ำ บุรุษผู้มีจักขุดีเห็นต่อน้ำนั้น ก็พง์พิจารณาโดยแยกคาย เมื่อบุรุษนั้นเห็นอยู่ พง์พิจารณาโดยแยกคายอยู่ ต่อมน้ำนั้นย่อมปรากฏเป็นของว่างเปล่าและ ปรากฏเป็นของหาแก่นสารมิได้ไป ภิกษุทั้งหลาย ก็แก่นสารในต่อน้ำนั้นจะพึงมีได้อย่างไร อุปมานี้ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย อุปไมยก็ฉันนั้นคือ เวทนาชนิดใดชนิดหนึ่งมีอยู่ จะเป็นอดีตอนาคตหรือ ปัจจุบันก็ตาม เป็นภายในหรือภายนอกก็ตาม หยาบหรือละเอียดก็ตาม เลวหรือประณีตก็ตาม มีในที่ไกลหรือที่ใกล้ก็ตาม ภิกษุรู้สึกในเวทนานั้น ย่อมพง์พิจารณาโดยแยกคาย เมื่อภิกษุนั้นรู้สึกอยู่ พง์พิจารณาโดยแยกคายอยู่ เวทนานั้น ย่อมปรากฏเป็นของว่างเปล่าและ ปรากฏเป็นของหาแก่นสารมิได้ไป ภิกษุทั้งหลาย ก็แก่นสารในเวทนานั้นจะพึงมีได้อย่างไร

ค. อุปมาแห่งสัญญา

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อเดือนท้ายแห่งฤดูร้อนยังเหลืออยู่ ในเวลาเที่ยงวันพยับแดดย่อมไหว ยิบยับ บุรุษผู้มีจักษุติเห็นพยับแดดนั้นก็เพ่งพินิจพิจารณาโดยแยกคาย เมื่อบุคลลนั้นเห็นอยู่ เพ่งพินิจพิจารณาโดยแยกคายอยู่ พยับแดดนั้นย่อมปรากฏเป็นของว่างเปล่าและ ปรากฏเป็นของหาแก่นสารมิได้ไป ภิกษุทั้งหลาย ก็แก่นสารในพยับแดดนั้นจะพึงมีได้อย่างไร อุปมานี้ฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น คือ สัญญาชนิดใดชนิดหนึ่งมีอยู่จะเป็นอดีต อนาคตหรือ ปัจจุบันก็ตาม เป็นภายในหรือภายนอกก็ตาม หยาบหรือละเอียดก็ตาม เลวหรือประณีตก็ตาม มีในที่ไกลหรือที่ใกล้ก็ตาม ภิกษุสังเกตเห็นการบังเกิดขึ้นแห่งสัญญานั้น ย่อมเพ่งพินิจพิจารณาโดยแยกคาย เมื่อภิกษุนั้นสังเกตเห็นอยู่เพ่งพินิจพิจารณาโดยแยกคายอยู่ สัญญานั้นย่อมปรากฏเป็นของว่างเปล่าและ ปรากฏเป็นของหาแก่นสารมิได้ไป ภิกษุทั้งหลาย ก็แก่นสารในสัญญานั้นจะพึงมีได้อย่างไร

ข. อุปมาแห่งสังขาร

ภิกษุทั้งหลาย บุรุษหนึ่งมีความต้องการด้วยแก่นไม้ เสาหาแก่นไม้เที่ยวหาแก่นไม้อยู่ เขาจึงถือเอาขวานอันคมเข้าไปสู่ป่า เขาเห็นต้นกล้วยต้นใหญ่ในป่านั้น ลำต้นตรงยังอ่อนอยู่ ยังไม่เกิดแกนได้ เขาตัดต้นกล้วยนั้นที่โคน แล้วตัดปลายแล้วจึงปอกกาบออก บุรุษนั้นเมื่อปอกกาบออกอยู่ ณ ที่นั้น ก็ไม่พบแม้แต่กระพี้ของมัน จักพบแก่นได้อย่างไร บุรุษผู้มีจักษุติ เห็นต้นกล้วยนั้นก็เพ่งพินิจพิจารณาโดยแยกคาย เมื่อบุรุษนั้นเห็นอยู่เพ่งพินิจพิจารณาโดยแยกคายอยู่ ต้นกล้วยนั้นย่อมปรากฏเป็นของว่างเปล่าและ ปรากฏเป็นของหาแก่นสารมิได้ไป ภิกษุทั้งหลาย ก็แก่นสารในต้นกล้วยนั้นจะพึงมีได้อย่างไร อุปมานี้ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย อุปไมยก็ฉันนั้น คือสังขารทั้งหลายชนิดหนึ่งมีอยู่ จะเป็นอดีต อนาคตหรือ ปัจจุบันก็ตาม ภายในหรือภายนอกก็ตาม หยาบหรือละเอียดก็ตาม เลวหรือประณีตก็ตาม มีในที่ไกลหรือที่ใกล้ก็ตาม ภิกษุสังเกตเห็นการเกิดขึ้นแห่งสังขารทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมเพ่งพินิจพิจารณาโดยแยกคาย เมื่อภิกษุนั้นสังเกตเห็นอยู่ เพ่งพินิจพิจารณาโดยแยกคายอยู่ สังขารทั้งหลายย่อมปรากฏเป็นของว่างเปล่าและ ปรากฏเป็นของหาแก่นสารมิได้ไป ภิกษุทั้งหลาย ในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น จะพึงมีได้อย่างไร

ค. อุปมาแห่งวิญญาณ

ภิกษุทั้งหลาย นักแสดงกลก็ตาม ลูกมือของนักแสดงกลก็ตาม แสดงกลอยู่ที่ทางใหญ่ สี่แยก บุรุษผู้มีจักขุดีเห็นกลนั้น ก็เพ่งพินิจพิจารณาโดยแบบคาย เมื่อบุรุษผู้นั้นเห็นอยู่ เพ่งพินิจพิจารณาโดยแบบคายอยู่ กลนั้น ข่อมปรากฏเป็นของว่างเปล่าและปรากฏเป็นของหาแก่นสารมิได้ ภิกษุทั้งหลาย ก็แก่นสารในกลนั้นจะพึงมีได้อย่างไร อุปมานี้ฉันใด อุปมาไยก็ฉันนั้น คือ วิญญาณชนิดใดชนิดหนึ่งมีอยู่ จะเป็นอดีต อนาคตหรือ ปัจจุบันก็ตาม ภายในหรือภายนอกก็ตาม หยาบหรือ ตะเอยดก็ตาม เลวหรือประณีตก็ตาม มีในที่ไกลหรือใกล้ก็ตาม ภิกษุสังเกตุเห็นการเกิดขึ้นแห่งวิญญาณนั้นข่อมเพ่งพินิจพิจารณาโดยแบบคาย เมื่อภิกษุนั้นสังเกตุเห็นอยู่ เพ่งพินิจพิจารณาโดยแบบคายอยู่ วิญญาณนั้นข่อมปรากฏเป็นของว่างเปล่าและ ปรากฏเป็นของหาแก่นสารมิได้ไป ภิกษุทั้งหลาย ก็แก่นสารในวิญญาณนั้นจะพึงมีได้อย่างไร (ส. สฬา (ไทย) ๑๘/ ๒๖๖/ ๓๘๕- ๓๕๐)

๓.๔.๒ อุปมาแห่งกาม

ก. ความอร่อยที่ไม่คุ้มกับความทุกข์

กามทั้งหลาย เรากล่าวแล้วว่า มีรสอร่อยน้อย มีทุกข์มาก มีเรื่องทำให้คับแค้นใจมาก และมีโทษอย่างยิ่งเป็นสิ่งที่ควรเปรียบด้วยท่อนแห่งกระดูก ควรเปรียบด้วยชิ้นเนื้อ ควรเปรียบด้วยคบเพลิงหญ้า ควรเปรียบด้วยหลุมถ่านเพลิง ควรเปรียบด้วยของในความฝัน ควรเปรียบด้วยของยืม ควรเปรียบด้วยผลไม้ ควรเปรียบด้วยเชิงสับเนื้อ ควรเปรียบด้วยหอก หลาวและเปรียบด้วย หัวธูฉะนั้น (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๖๖/๒๗๗)

ข. ลิงติดตัง

ภิกษุทั้งหลาย ประเทศแห่งขุนเขาหิมพานต์อันเป็นประเทศที่ขรุขระไม่สม่ำเสมอ ลำบากไม่เป็นที่เที่ยว ไปทั้งของฝูงลิงและของหมู่มนุษย์ก็มีอยู่ ที่เป็นที่เที่ยวไปของฝูงลิงแต่ไม่เป็นที่เที่ยวไปของหมู่มนุษย์ก็มีอยู่ และภูมิภาคแห่งขุนเขาหิมพานต์เป็นที่น่ารื่นรมย์ ซึ่งราบเรียบเป็นที่เที่ยวไปได้ทั้งของฝูงลิงและของหมู่มนุษย์ก็มีอยู่

ภิกษุทั้งหลายในที่นั้นแหละ พวกพรานวางดั่งเหนียวไว้ในกลางทางเดินของลิงเพื่อดักลิง บรรดาฝูงลิงนั้น ถึงตัวใดไม่เป็นชาติถึงงู ไม่เป็นชาติถึงโลเล ลิงนั้นเห็นดั่งเหนียวนั้นแล้วข่อม้วนออกไกลทีเดียว

ส่วนลิงตัวใดเป็นชาติลิงโง่ เป็นชาติลิงโลเล ลิงนั้นเข้าไปใกล้ตั้งเหนียวนั้นแล้วก็เอามือจับคู่มือนั้นก็ติดตั้ง มันจึงเอามือข้างที่สองจับด้วยตั้งใจว่าจักเปลี่ยนมือข้างที่ติดตั้งออก มือข้างที่สองนั้นก็เลยติดตั้งเข้าด้วย มันจึงเอาเท้าข้างหนึ่งผลัดด้วยตั้งใจว่า จักช่วยเปลี่ยนมือทั้งสองที่ติดตั้งออก เท้านั้นก็เลยติดตั้งด้วย มันจึงเอาเท้าที่เหลืออีกข้างหนึ่งผลัดด้วยตั้งใจว่าจักช่วยเปลี่ยนมือทั้งสองกับเท้าข้างหนึ่งออก เท้าข้างที่สองนั้นก็เลยติดตั้งเข้าอีก มันจึงเอาปากกัดด้วยคิดตามประสาของมันว่าจักช่วยเปลี่ยนมือทั้งสองและเท้าทั้งสองที่กำลังติดตั้งอยู่ ออก ปากนั้นก็เลยติดตั้งเข้าอีกด้วย

ภิกษุทั้งหลาย ลิงตัวนั้นถูกตั้งเหนียวตรึง ๕ ประการ ด้วยอาการอย่างนี้ นอนนอนใจใหญ่อยู่ถึงความพินาศย่อยยับแล้ว ตามแต่ นายพราน จะทำประการใด ภิกษุทั้งหลาย นายพรานแทงลิงตัวนั้นแล้วยกขึ้นจากดิ่งไม่ยอมทิ้งที่ไหนหลีกไปสู่ที่ตามต้องการ ภิกษุทั้งหลาย เพราะข้อที่ลิงเที่ยวไปในถิ่นอื่นซึ่งเป็นที่ไม่ควรเที่ยวไปจึงเป็นได้ดังอย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้นในเรื่องนี้ พวกเธอทั้งหลายอย่าได้เที่ยวไปในวิสัยอื่นซึ่งมิใช่วิสัยควรเที่ยวไป เมื่อเที่ยวไปในวิสัยอื่นซึ่งมิใช่วิสัยควรเที่ยวไปมารจักได้ช่องทางมารจักได้โอกาสทำตามอำเภอใจของมัน

ภิกษุทั้งหลาย ก็วิสัยอื่นซึ่งมิใช่วิสัยควรเที่ยวไปของภิกษุเป็นอย่างไรเล่า? วิสัยอื่นนั้น ได้แก่ กามคุณ ๕ อยางไรกันเล่า? ๕ อย่างคือรูป ที่พึงเห็นด้วยตา เสียง ที่จะพึงฟังด้วยหู กลิ่น ที่จะพึงรู้สึกด้วยจมูก รส ที่จะพึงรู้สึกด้วยลิ้น โผฏฐัพพะ ที่จะพึงรู้สึกด้วยกาย (ทั้ง ๕ อย่างนี้) อันเป็นสิ่งที่น่าปรารถนา รักใคร่ ชอบใจ เป็นสิ่งที่ช่วยชวนชวนให้รักเข้าไปตั้งอยู่ด้วยความรักใคร่เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดย้อมใจภิกษุทั้งหลาย นี้แล เป็นวิสัยอื่น ซึ่งมิใช่วิสัยควรเที่ยวไปของภิกษุเลย. (ส. ม (ไทย) ๑๕/๑๕๘ - ๕/๑๐๑ - ๒)

ค. กามเปรียบด้วยรูรั่วของเรือ

เมื่อสัตว์มีความใคร่ในกามอยู่ ถ้ากามนั้นสำเร็จแก่เขา คือ เขาได้ตามปรารถนาแล้ว เขาย่อมปีติในใจโดยแท้ เมื่อสัตว์ผู้มีความพอใจกำลังใคร่ในกามอยู่ ถ้ากามนั้นสูญหายไป เขาย่อมเดือดร้อนเหมือนถูกแทงด้วยศร ฉะนั้นผู้ใดเว้นขาดจากกามด้วยความเห็นว่าเป็นคัจฉา ผู้นั้นเป็นคนมีสติล่วงพ้นต้นเหตุอันสาบไปในโลกนี้เสียได้ ผู้ใดเข้าไปผูกใจอยู่ในที่นา ที่สวน เงิน โคน้ำ ทาสชายและ สตรี พวกพ้องและ กามทั้งหลายอื่นๆ เป็นอันมากกิเลสมารย้อมครอบงำบุคคลผู้นั้นได้ อันตรายรอบด้านย่อมย่ำยีบุคคลผู้นั้น

เพราะเหตุนั้น ความทุกข์ย่อมติดตามเขาเหมือนน้ำไหลเข้าสู่เรืออันแตกแล้ว ฉะนั้น เพราะฉะนั้นบุคคลควรเป็นผู้มีสติทุกเมื่อ พึงเว้นขาดจากกาม ละกามแล้วพึงข้ามโอฆะเสียได้ จุจนุคคลอุคยาเรือคิแลวกัฟิงข้ามไปถึงฝั่งโน้น (นิพพาน) ได้ ฉะนั้นแล (ส. ข. (ไทย)๒๕/ ๔๘๔/ ๔๐๘)

ง. กามเปรียบด้วยของยืม

คหบดี! เปรียบเหมือนบุรุษคนหนึ่ง ขอยืมทรัพย์จากผู้อื่นได้แล้วเอาลงใส่เกวียนน้อย มีด้อมหูแก้วมณีอันล้ำค่าเป็นต้น บุรุษผู้นั้นวางของยืมเหล่านั้นไว้ข้างหน้าตัวบ้าง รอบๆ ตัวบ้าง ขับผ่านไปตามหมู่ชาวบ้าน หมู่ชนเห็นบุรุษนั้นแล้วก็จะพังก่อกันว่า “ท่านผู้เจริญ ท่านทั้งหลาย เอ๋ย บุรุษผู้นี้ร่ำรวยจริงหนอ คูชิ พวกคนรวยเขาใช้สอยโภคะกันอย่างนี้เอง” ดังนี้ ครั้นเจ้าของทรัพย์พบบุรุษซึ่งทำอยู่ดั่งนั้นในที่ใดๆ เขาก็จะทวงเอาทรัพย์ของเขาคืนไปเสีย ณ ที่นั้นๆ

คหบดี! ด้วยเหตุนี้แหละ สาวกของพระอริยเจ้าย่อมพิจารณาเห็นโดยประจักษ์ดั่งนี้ว่า “กามทั้งหลายอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า มีอุปมาด้วยของยืมเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดทุกข์มาก ทำให้คับแค้นใจมากและมีโทษอย่างยิ่ง” ดังนี้ ครั้นเห็นกามนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามที่เป็นอย่างนี้แล้ว ก็เว้นเสียโดยเด็ดขาดซึ่งความเพ่งมีประการต่างๆ อันอาศัยอารมณ์ต่างๆ (กามคุณห้า รูป เสียง กลิ่น รส และ โผฏฐัพพะ(สัมผัสทางกาย)) แล้ว เจริญซึ่งความเพ่งอันเดียว อันอาศัยอารมณ์อันเดียว (คืออาศัยอุเบกขาที่เป็นองค์ของจตุตถฌาน) อันเป็นที่ดับสนิทไม่มีส่วนเหลือของอุปาทานอันมีอยู่ในโลก โดยประการทั้งปวงแล (ม.ม. (ไทย)๑๓/ ๔๓/ ๕๒)

ง. กามเปรียบด้วยคบเพลิงทวนลม

คหบดี เปรียบเหมือนบุรุษผู้หนึ่งถือเอาคบเพลิงแห่งที่ติดไฟโพลงอยู่เดินทวนลมไป คหบดี ท่านจะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร ถ้าบุรุษนั้นไม่รีบทิ้งคบเพลิงแห่งนั้นเสียโดยเร็วไซ้ร้ คบไฟนั้นก็พังก่อกันไหม้มือ ไหม้แขนหรือ อวัยวะน้อยใหญ่ส่วนใดส่วนหนึ่งของบุรุษนั้น เขาก็จะถึงซึ่งความตายหรือ ได้รับทุกข์เจียนตายเพราะข้อนั้นเป็นเหตุมิใช่หรือ?

อย่างนั้น พระเจ้าข้า

คหบดี ด้วยเหตุนี้แหละ สาวกของพระอริยเจ้าย่อมพิจารณาเห็นโดยประจักษ์ดังนี้ว่า “กามทั้งหลายอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า มีอุปมาด้วยคบหม้อแห้งเป็นสิ่งที่ให้เกิดทุกข์มาก ทำให้คับคั่งใจมาก และมีโทษอย่างยิ่ง” ดังนี้ ครั้นเห็นกามนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามที่จริง อย่างนี้แล้วก็เว้นเสียโดยเด็ดขาดซึ่งความเพ่งมีประการต่างๆ อันอาศัยอารมณ์ต่างๆ (กามคุณ ๕) แล้วเจริญซึ่งความเพ่งอันเดียวอันอาศัยอารมณ์อันเดียว (คืออาศัยอุเบกขาที่เป็นองค์ของจตุคตฉาน) อันเป็นที่ดับสนิทไม่มีส่วนเหลือของอุปาทานอันมีอยู่ในโลก โดยประการทั้งปวงแล (ม.ม (ไทย) ๑๓/ ๔๒/ ๔๕)

๓.๔.๓ อุปมาแห่งตัณหา

ก. น้ำหวานอาบยาพิษ

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนถ้วยคัมตำริดมีเครื่องคัมใส่อยู่แล้วชนิดหนึ่งสมบุรณ์ด้วยสี กลิ่นและรส แต่ว่ามียาพิษปนติดอยู่ ครั้นนั้น มีบุรุษผู้หนึ่งซึ่งกำลังร้อนจัด มีความร้อนระอุไปทั่วทั้งตัว เห็น็ดเหนียว คอแห้ง กระหายน้ำมาถึงเข้า คนทั้งหลายบอกแก่บุรุษนั้นว่า “นี่แน่ ท่านผู้เจริญ ถ้วยคัมตำริดใบนี้มีเครื่องคัมสมบุรณ์ด้วยสี กลิ่นและ รส สำหรับท่าน แต่ว่ามียาพิษปนติดอยู่ ถ้าหากท่านต้องการคัมก็คัมได้ เมื่อท่านกำลังคัมจกคิดใจมั่นด้วยสีของมันบ้าง ด้วยกลิ่นของมันบ้าง ด้วยรสของมันบ้าง แต่ว่าครั้นคัมเข้าไปแล้วท่านจักถึงความตายหรือได้รับทุกข์ เจียนตายเพราะเหตุนั้น” ดังนี้ บุรุษนั้นไม่ทันจะพิจารณาถ้วยคัมตำริดอันนั้นว่าควรคัมหรือไม่ ก็รีบคัมเอาๆ ไม่ยอมวาง บุรุษนั้นก็ถึงความตายหรือได้รับทุกข์เจียนตายเพราะเหตุนั้น ฉันทใดก็ฉันทนั้น ที่สมณะหรือพราหมณ์พวกใดในกาลอดีตก็ตาม ในกาลอนาคตก็ตาม ในกาลนี้ก็ตาม ย่อมเห็นสิ่งอันเป็นที่รักที่สนิทใจในโลก โดยความเป็นของเที่ยง ฯลฯ ย่อมไม่หลุดพ้นจากทุกข์ดังนี้ (ส. นิ (ไทย) ๑๖/ ๑๓๒-๑๓๓/ ๒๕๔-๒๕๖)

ข. อาการที่ทุกข์เกิดจากตัณหา

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปกติเห็นโดยความเป็นอัสสาทะ (น่ารัก น่ายินดี) ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน (อุปาทานนิชธรรม) อยู่ ตัณหาย่อมเจริญอย่างทั่วถึง เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน เพราะมีอุปาทานจึงมีภพ เพราะมีภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะมีชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ โทมนัสอุปายาสทั้งหลายจึงเกิดขึ้นครบถ้วน ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนไฟกองใหญ่ฟุ้งลุกโพลงด้วยไม้สับเล็มเกวียนบ้าง ชี้สับเล็มเกวียนบ้าง สามสับเล็มเกวียนบ้าง สี่สับเล็มเกวียนบ้าง บรูษฟุ้งเต็มหญ้าแห้งบ้าง มูลโคแห้งบ้าง ไม้แห้งบ้างลงไป ในกองไฟนั้นตลอดเวลาที่ควรเดิมอยู่เป็นระยะๆ ภิกษุทั้งหลาย ด้วยอาการอย่างนี้แล ไฟกองใหญ่ซึ่งมีเครื่องหล่อเลี้ยงอย่างนั้นมีเชื้อเพลิงอย่างนั้นก็จะฟุ้งลุกโพลงตลอดกาลยาวนาน ข้อนี้ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปกติเห็น โดยความเป็นอัสสาทะ (นารัก น่ายินดี) ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานอยู่ คัดหาย่อมเจริญอย่างทั่วถึง ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะมีคัตถาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะมีภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะมีชาติเป็นปัจจัยจึงมี ชรามรณะ โสกะปริเวทะทุกขะโทมนัส อุปายาสทั้งหลายจึงเกิดขึ้น ครอบถ้วณ ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้แล

(ส. นิ (ไทย) ๑๖/ ๑๐๒/ ๑๕๖-๑๕๗)

๓.๔.๔ อุปมาเกี่ยวกับโลกธรรม

การออกผลเพื่อฆ่าตนเอง

ภิกษุทั้งหลาย ลากสักการะและเสียงเย็นขอ เกิดขึ้นแล้วแก่พระเทวทัตเพื่อฆ่าตนเอง เพื่อความฉิบหายของตนเอง

ภิกษุทั้งหลาย กลัวขี้เมื่อจะออกผล ก็ออกเพื่อฆ่าตนเอง เพื่อความฉิบหายของมันเอง ข้อนี้ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย ลากสักการะและเสียงเย็นขอเกิดขึ้นแล้วแก่พระเทวทัต เพื่อฆ่าตนเองเพื่อความฉิบหายของมันเอง ข้อนี้ก็ฉันนั้น.

ภิกษุทั้งหลาย ไม้เมื่อจะออกผล ก็ออกผลเพื่อฆ่าตนเอง เพื่อความฉิบหายของมันเอง ข้อนี้ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย ลากสักการะและ เสียงเย็นขอเกิดขึ้นแล้วแก่พระเทวทัต เพื่อฆ่าตนเอง เพื่อความฉิบหายของตนเอง ข้อนี้ก็ฉันนั้น.

ภิกษุทั้งหลาย ไม้ขี้เมื่อจะออกผล ก็ออกผลเพื่อฆ่าตนเอง เพื่อความฉิบหายของมันเอง ข้อนี้ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย ลากสักการะและเสียงเย็นขอเกิดขึ้นแล้วแก่พระเทวทัตเพื่อฆ่าตนเอง เพื่อความฉิบหายของตนเอง ข้อนี้ก็ฉันนั้น.

ภิกษุทั้งหลาย นางม้าวัสตรข่อมตั้งครุฑเพื่อความตายของตนเองเพื่อความฉิบหายของม้
เอง ข้อนี้นั้นใด ภิกษุทั้งหลาย ลากสักการะและเสียงเหินขอ เกิดขึ้นแล้วแก่พระเทวทัตเพื่อฆ่าตนเอง
เพื่อความฉิบหายของตนเองข้อนี้ก็ฉันนั้น.

ภิกษุทั้งหลาย ลากสักการะและเสียงเหินขอ เป็นอันตรายที่ทารุณแสบเผ็ดหยาบคาย
ต่อการบรรลุพระนิพพานอันเป็นธรรมเกษมจากโยคะ ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า ด้วยอาการอย่างนี้
เพราะฉะนั้นในเรื่องนี้ พวกเธอทั้งหลายพึงสำเหนียกใจไว้ดังนี้ว่า “เราทั้งหลาย จักไม่เชื่อใยใน
ลากสักการะและเสียงเหินขอที่เกิดขึ้น อนึ่ง ลากสักการะและ เสียงเหินขอที่เกิดขึ้นแล้วต้องไม่มา
ห่อหุ้มอยู่ที่จิตของเรา” ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอทั้งหลาย พึงสำเหนียกใจไว้อย่างนี้แล
พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสความข้อนั้นแล้ว ผู้สุคตศาสดาได้ตรัสอีกว่า “สักการะ ข่อมฆ่าคนชั่ว
เหมือนผลกล้วย ฆ่าต้นกล้วย ผลไม้ ฆ่าต้นไม้ ขุยอ้อ ฆ่าต้นอ้อและ สัตว์ที่เกิดในครุฑนางม้าวัสตร
ฉะนั้น” ดังนี้แล (ส.นิ (ไทย) ๑๖/๒๘๓-๔/๕๘๖-๕๘๗)

๓.๔.๕ อุปมาแห่งกรรม

กรรมเปรียบด้วยก้อนเกลือ

ภิกษุทั้งหลาย ใครพึงกล่าวว่า คนทำกรรมอย่างใดๆ ข่อมเสวยกรรมนั้นอย่างนั้นๆ ดังนี้
เมื่อเป็นอย่างนั้น การอยู่ประพาศพิพรหมจรรย์ก็มีไม่ได้ ช่องทางที่จะทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบก็ไม่
ปรากฏ ส่วนใครกล่าวว่าคนทำกรรมอันจะพึงให้ผลอย่างใดๆ ข่อมเสวยผลของกรรมนั้นๆ ดังนี้
เมื่อเป็นอย่างนี้การอยู่ประพาศพิพรหมจรรย์ข่อมมีได้ ช่องทางที่จะทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบก็ข่อม
ปรากฏภิกษุทั้งหลาย บาปกรรมแม้ประมาณน้อยที่บุคคลบางคนทำแล้วบาปกรรมนั้นข่อมนำเขาไป
นรกได้ บาปกรรมประมาณน้อยอย่างเดียวกันนั้นลงคนทำแล้ว กรรมนั้นเป็น
ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม (ให้ผลในภพปัจจุบัน) ไม่ปรากฏผลมากต่อไปเลย บาปกรรม
แม้ประมาณน้อยบุคคลชนิดไรทำแล้ว บาปกรรมนั้นจึงนำเขาไปนรกได้

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มีกายมิได้อบรม มีศีลมิได้อบรม มีปัญญามิได้อบรม มีคุณความดีน้อยเป็นอัปาคุมะ (ผู้ใจคับแคบใจ ใจหยาบ ใจต่ำทราม) เป็นอัปทุกขวิหารี (มีปกติอยู่เป็นทุกข์ด้วยเหตุเล็กน้อยคือ เป็นคนเจ้าทุกข์) บำปกรรมแม้ประมาณน้อยบุคคลชนิดนี้ทำแล้ว บำปกรรมนั้นย่อมนำไปนรกได้บำปประมาณน้อยอย่างเดียวกันบุคคลชนิดนี้ไรทำแล้ว กรรมนั้นจึงเป็นทิวฐธรรมเวทนิยกรรมไม่ปรากฏผลมากต่อไปเลย ? บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มีกายได้อบรมแล้ว มีศีลได้อบรมแล้ว มีจิตได้อบรมแล้ว มีปัญญาได้อบรมแล้ว มีคุณความดีมากเป็นมหาดมะ (ผู้มีใจกว้างขวางใจบุญใจสูง) เป็นอัปมาณวิหารี (มีปกติอยู่ด้วยธรรมอันหาประมาณมิได้คือ เป็นคนไม่มีหรือ ไม่แสดงกิเลสซึ่งจะเป็นเหตุให้เขาประมาณได้ว่าเป็นคนแคไหน) บำปกรรมประมาณน้อยอย่างเดียวกันนั้น บุคคลชนิดนี้ทำแล้วกรรมนั้นเป็นทำ ทิวฐธรรมเวทนิยกรรม ไม่ปรากฏผลมากต่อไปเลย

ภิกษุทั้งหลาย ต่างว่าคนใส่เกลือลงไปใ้ในถ้วยน้ำเล็กๆ หนึ่งก้อนท่านทั้งหลายจะสำคัญว่า กระจะไร น้ำอันน้อยในถ้วยน้ำนั้นจะกลายเป็นน้ำเค็มไม่น่าดื่มไปเพราะเกลือก้อนนั้นไซ้ไหม ? เป็นเช่นนั้นพระพุทธเจ้าข้า ! เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่าน้ำในถ้วยนั้นมีน้อยมันจึงเค็มได้เพราะเกลือก้อนนั้น ต่างว่าคนใส่เกลือก้อนขนาดเดียวกันนั้นลงไปแม่น้ำคงคาท่านทั้งหลายจะสำคัญว่า กระจะไรน้ำในแม่น้ำคงคานั้นจะกลายเป็นเค็ม ดื่มไม่ได้เพราะเกลือก้อนนั้นหรือ ? หามิได้พระพุทธเจ้าข้า ! เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่าน้ำในแม่น้ำคงคามีนาน้ำนั้นจึงไม่เค็ม...เพราะเกลือก้อนนั้น ฉะนั้นแหละภิกษุทั้งหลาย บำปกรรมแม้ประมาณน้อยบุคคลบางคนทำแล้วบำปกรรมนั้นย่อมนำไปนรกได้ ส่วนบำปกรรมประมาณน้อยอย่างเดียวกันนั้นบางคนทำแล้ว กรรมนั้นเป็น ทิวฐธรรมเวทนิย กรรมไม่ปรากฏผลมากต่อไปเลย ภิกษุทั้งหลาย คนบางคนยอมผูกพันเพราะทรัพย์แม้กึ่งกหาปณะ... แม้ ๑ กหาปณะ... แม้ ๑๐๐ กหาปณะ ส่วนบางคนไม่ผูกพันเพราะทรัพย์เพียงเท่านั้น คนอย่างไรจึงผูกพันเพราะทรัพย์แม้กึ่งกหาปณะ ฯลฯ คนบางคนในโลกนี้เป็นคนจน มีสมบัติน้อย มีโภคะน้อย คนอย่างนี้ยอมผูกพันเพราะทรัพย์แม้กึ่งกหาปณะ ฯลฯ

คนอย่างไรไม่ผูกพันเพราะทรัพย์เพียงเท่านั้น คนบางคนในโลกนี้เป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มากมีโศกมาก คนอย่างนี้ยอมไม่ผูกพันเพราะทรัพย์เพียงเท่านั้น ฉะนั้นแหละ ภิภุทั้งหลาย บาบปกรรมแม้ประมาณน้อยบุคคลบางคนทำแล้ว บาบปกรรมนั้นยอมนำไปนรกได้ ส่วนบาปกรรมประมาณน้อยอย่างเดียวกันนั้น บุคคลบางคนทำแล้ว กรรมนั้นเป็นทิฏฐธรรมเวทนียกรรม ไม่ปรากฏต่อไปเลย (อภ. ติก. (ไทย) ๒๐/ ๓๒๐/ ๕๔๐)

๓.๔.๖ อุปมาเกี่ยวกับการภานา

ก. ตั้งจิตในกายคตาสติเสมือนบุรุษผู้ถือหม้อน้ำมัน

ภิภุทั้งหลาย เปรียบเหมือนหม่อมหาชนได้ทราบข่าวว่า มีนางงามในชนบทพึงประชุมกัน ก็นางงามในชนบทนั้น น่าดูอย่างยิ่งในการพื่อนรำ น่าดูอย่างยิ่งในการขับร้อง หม่อมหาชนได้ทราบข่าวว่านางงามในชนบทจะพื่อนรำขับร้อง พึงประชุมกันยิ่งขึ้น ครั้งนั้น บุรุษผู้อยากมีชีวิตอยู่ ไม่อยากตาย ปรารถนาความสุข เกลียดทุกข์ พึงมากล่าวกะหม่อมหาชนนั้น อย่างนี้ว่า “บุรุษผู้เจริญ ! ท่านพื่อนำภาชนะน้ำมันอันเต็มเปี่ยมนี้ไปในระหว่างที่ประชุมใหญ่กัน นางงามในชนบทและ จักมีบุรุษเฝ้าตามบุรุษผู้นำหม้อน้ำมันนั้นไปข้างหลัง บอกว่า ท่านจักทำน้ำมันนั้นหกแม่หน้อยหนึ่งในที่ใด ศีรษะของท่านจักขาดตกลงไปในที่นั้นทีเดียว ภิภุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะสำคัญความข้อนั้นเป็นอย่างไร ? บุรุษผู้นั้นจะไม่ใส่ใจภาชนะน้ำมัน โน้นแล้ว พึงประมาทในภายนอกเที่ยวหรือ ไม่เป็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า !

ภิภุทั้งหลาย เราทำอุปมานี้เพื่อให้เข้าใจเนื้อความนี้ชัดเจนยิ่งขึ้น เนื้อความในข้อนี้ มีอย่างนี้แล คำว่าภาชนะน้ำมันอันเต็มเปี่ยม เป็นชื่อ ของกายคตาสติ

ภิภุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ เธอทั้งหลายทำการศึกษาอย่างว่านี้ว่า กายคตาสติ จักเป็นของอันเราเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว กระทำให้เป็นดั่งยาน กระทำให้เป็นที่ตั้ง กระทำให้หยุด สัมแล้ว ปรารถดีแล้ว ภิภุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงทำการศึกษาอย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดไม่บริโภคนกคตาศติ ชนเหล่านั้นชื่อว่ายอมไม่บริโภคมคตะ
ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดบริโภคนกคตาศติ ชนเหล่านั้นเชื่อว่าประมาทอมตะ ภิกษุทั้งหลายชน
เหล่าใดไม่ประมาทนกคตาศติชนเหล่านั้นชื่อว่าไม่ประมาท อมตะ ดังนี้แล (ถ.สพ. (ไทย) ๑๘/
๒๔๖-๒๔๘/ ๓๔๘)

ข. กิจของชวานา

ภิกษุทั้งหลาย กิจของคฤหบดีชวานาที่เขาจะต้องทำก่อน (แห่งการได้มาซึ่งข้าวเปลือก)
มีสามอย่างเหล่านี้ สามอย่างอะไรบ้างเล่า? สามอย่างคือ

คฤหบดีชวานาในโลกนี้ ไถ คราดพื้นที่นาให้ดีเสียก่อน ครั้นแล้วปลูกพืชลงใน
เวลาอันควร ครั้นแล้วไขน้ำเข้าบ้าง ไขน้ำออกบ้าง ตามคราวที่สมควร

ภิกษุทั้งหลาย กิจของคฤหบดีชวานาที่เขาจะต้องทำ (แห่งการได้มาซึ่งข้าวเปลือก) มีสาม
อย่างเหล่านี้แล

ภิกษุทั้งหลาย ฉันทโคกฉันทนั้น กิจที่พระภิกษุจะต้องทำก่อน (แห่งการได้มาซึ่งมรรคผล)
มีสามอย่างเหล่านี้ สามอย่างอะไรกันเล่า? สามอย่างคือ

การสมาทานการปฏิบัติในศีลอันยิ่ง การสมาทานการปฏิบัติในจิตอันยิ่งและ การสมาทาน
การปฏิบัติในปัญญาอันยิ่ง

ภิกษุทั้งหลาย กิจที่ภิกษุจะต้องทำก่อน (แห่งการได้มาซึ่งมรรคผล) มีสามอย่างเหล่านี้แล

ภิกษุทั้งหลายเพราะฉะนั้นในเรื่องนี้ พวกเธอทั้งหลายพึงสำเหนียกไว้ว่า ความพอใจของ
เรจักต้องเข้มงวดพอในการสมาทานการปฏิบัติในศีลอันยิ่ง ในการสมาทานการปฏิบัติในจิตอันยิ่ง
และในการสมาทานการปฏิบัติปัญญาอันยิ่ง ดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอทั้งหลายพึงสำเหนียกใจไว้
อย่างนี้แล (อ. ติก. (ไทย) ๒๐/ ๓๐๕/ ๕๓๒)

ค. สันนิเสสก์แล้วไม่ต้องรู้ว่าสิ้นไปเท่าไร

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนรอยนิ้วมือหรือ รอยนิ้วหัวแม่มือข้อมปรากฏอยู่ที่
 ค้ำเครื่องมือของพวกช่างไม้หรือ ลูกมือของพวกช่างไม้ แต่เขาก็ไม่มีความรู้ว่าค้ำเครื่องมือของ
 เรารวันนี้สึกไปเท่านี้วันนี้สึกไปเท่านี้วันอื่นๆ สึกไปเท่านี้ๆ คงรู้แต่ว่ามันสึกไปๆ เท่านั้น นี่ฉันใด
 ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุตามประกอบภาวนาอยู่ที่ไม่รู้รู้อย่างนี้ว่า วันนี้อาสวะของเราสิ้นไปเท่านี้
 วันนี้อาสวะของเราสิ้นไปเท่านี้ วันอื่นๆสิ้นไปเท่านี้ๆ รู้แต่เพียงสิ้นไปในเมื่อมันสิ้นไปๆ
 เท่านั้น ฉันใดก็ฉันนั้น (อจ. สตุตค. (ไทย) ๒๓/๑๒๘/ ๖๘)

ก. ฟองไข่ออกเป็นตัวมิใช่โดยเจตนาของแม่ไก่(เหมือนอาสวะสิ้นเองเมื่อปฏิบัติชอบ)

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุตามประกอบภาวนาอยู่ โดยแน่นอนเธอไม่ต้อง
 ประรณาวา “โอหนอ ! จิตของเราพึงหลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่อุปาทานเกิด” ดังนี้ จิตของ
 เธอนั้นก็ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่มีอุปาทานได้เป็น ชื่อนั้นเพราะเหตุไรเล่า ? เธอมี
 การเจริญสติปัญญา ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฃงค์ ๗ อริยมรรค
 มืองค์ ๘ ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือน ฟองไข่ ๘ ฟอง ๑๐ ฟองหรือ ๑๒ ฟอง อันแม่ไก่ก่อกดีแล้ว
 พลิกให้ทั่วดีแล้วคือ ฟักดีแล้วโดยแน่นอน แม่ไก่ไม่ต้องประรณาวา “โอหนอ ! ลูกไก่ของเราจง
 ทำลายกระเปาะฟองด้วยปลายเล็บเท้าหรือ จะงอยปากออกมาโดยสวัสดิ์เกิด” ดังนี้ ลูกไก่เหล่านั้นก็
 สามารถทำลายกระเปาะด้วยปลายเล็บเท้าหรือ จะงอยปากออกมาโดยสวัสดิ์ได้โดยแท้ ฉันใดก็ฉัน
 นั้น. (อจ. สตุตค. (ไทย) ๒๓/๒๗/๖๘)

๓.๔.๗ อุปมาแห่งกัปปี

สังสารวัฏนี้แลไม่มีประมาณ

ภิกษุทั้งหลาย กัปหนึ่งนานแล มิใช่ง่ายที่นับกับนั้นว่าเท่านี้ปี ๑๐๐ ปี เท่านี้ ๑,๐๐๐ ปี
 หรือ ว่าเท่านี้ ๑๐๐,๐๐๐ ปี

ภิกษุทั้งหลาย เหมือนอย่างว่าภูเขาหินลูกใหญ่ยาวโยชน์หนึ่ง กว้างโยชน์หนึ่ง สูงโยชน์หนึ่ง ไม่มีช่อง ไม่มีโพรง เป็นแท่งทึบ บุษยพिंगเอาผ้าแคว้นกาสิมาแล้วปิดภูเขาขึ้น ๑๐๐ ปีต่อครั้ง ภูเขาหินลูกใหญ่นั้นพึงถึงการหมดไป สิ้นไปเพราะความพยายามนี้ ยังเร็วกว่าแล ส่วนกับหนึ่งยังไม่ถึงการหมดไป สิ้นไป ก็ปานานอย่างนี้แล บรรดากัปที่นานอย่างนี้ พวกเธอท่องเที่ยวไปแล้ว มิใช่หนึ่งกัป มิใช่ร้อยกัป มิใช่พันกัป มิใช่แสนกัป ซ้อนนั้นเพราะเหตุไร เพราะว่า สงสารนี้กำหนดที่สุดเบื้องต้นเบื้องปลายไม่ได้ เมื่อเหล่า สัตว์ผู้มีวิชาเป็นที่กังกัน มีคณหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่ ที่สุดเบื้องต้นไม่ปรากฏ ภิกษุทั้งหลาย ก็เหตุเพียงเท่านั้นก็พอทีเดียวเพื่อจะเบือนหายในสังขารทั้งปวง พอเพื่อจะคลายกำหนด พอเพื่อจะหลุดพ้นดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สงสารนี้กำหนดเบื้องต้นเบื้องปลายไม่ได้ เมื่อเหล่าสัตว์ผู้มีวิชาเป็นที่กังกัน มีคณหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่ ที่สุดเบื้องต้นไม่ปรากฏ พวกเธอจะสำคัญความซื่อนั้นเป็นโณน น้ำตาที่หลังไหลของพวกเธอผู้ท่องเที่ยวไปมา คร่ำครวญร้องไห้อยู่ เพราะประสบสิ่งที่ไม่พอใจ เพราะพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจ โดยกาลนานนี้ กับน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ สิ่งไหนจะมากกว่ากัน

ภิกษุเหล่านั้นทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ น้ำตาที่หลังไหลของพวกข้าพระองค์ ผู้เที่ยวไปมา คร่ำครวญร้องไห้อยู่ เพราะการประสบสิ่งที่ไม่พอใจเพราะการพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจ โดยกาลนานนี้แหละมากกว่าส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ ไม่มากกว่าเลย

ภิกษุทั้งหลาย ถูกละๆ พวกเธอทราบธรรมที่เราแสดงแล้วอย่างนี้ ถูกแล้ว น้ำตาที่หลังไหลของพวกเธอ ผู้ท่องเที่ยวไปมา โดยกาลนานนี้แหละมากกว่า ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ ไม่มากกว่าเลย พวกเธอได้ประสบมรรคกรรมของมารดาตลอดกาลนาน น้ำตาที่หลังไหลของพวกเธอเหล่านั้น ผู้ประสบมรรคกรรมของมารดาคร่ำครวญร้องไห้อยู่ เพราะประสบสิ่งที่ไม่พอใจ เพราะพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจ นั้นแหละมากกว่า ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ ไม่มากกว่าเลย พวกเธอได้ประสบมรรคกรรมของบิดา ของพี่ชายน้องชาย พี่สาวน้องสาว ของบุตร ของบิดา ความเสื่อมแห่งญาติ ความเสื่อมแห่งโภคะ ได้ประสบความเสื่อมเพราะโรค คร่ำครวญร้องไห้อยู่ เพราะประสบสิ่งที่ไม่พอใจ เพราะพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจ นั้นแหละมากกว่า ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ ไม่มากกว่าเลย ซ้อนนั้นเพราะเหตุไร

เพราะว่าสงสารนี้กำหนดที่สุดเบื้องต้น เบื้องปลายไม่ได้ เมื่อเหล่าสัตว์ผู้มีวิชาเป็นที่
 กางกัน มีค้นหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่ ที่สุดเบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏ ภิภษ
 ทั้งหมด ก็เหตุเพียงเท่านี้ก็พอที่เดิยเพื่อจะเบื้อหน่ายในสังขารทั้งปวง พอเพื่อจะคลายกำหนด พอ
 เพื่อจะหลุดพ้น ดังนี้ (ส. นิ (ไทย) ๑๖/ ๓๑๐/ ๖๗๐)

๓.๔.๘ อุปมาเกี่ยวกับการฝึกตน

ก. อุปมาการฝึกข้างศึกด้วยการฝึกตนของอริยสาวก

ภิภษทั้งหลาย ชำงต้นประกอบด้วยคุณสมบัติสี่ สมควรแก่พระราชาก็ใช้สอย จัดได้ว่า
 เป็นองคาคพพ (ส่วนประกอบแห่งองค์) ของพระราชาสื่ออย่าง อย่างไรเล่า ? ในกรณีนี้สี่อย่างคือ
 ชำงต้น เป็นชำงรู้ฟัง รู้ประหาร รู้อดทน รู้ไป

ภิภษทั้งหลาย ชำงต้นที่รู้ฟังเป็นอย่างไรเล่า ? ภิภษทั้งหลายชำงต้นในกรณีนี้ ความชำง
 สั่งให้ทำการอันใดที่เคยทำหรือไม่เคยทำก็ตาม ย่อมทำในใจอย่างทั่วถึง รวบรวมจิตทั้งหมดมา
 เยี่ยโสศคอยสดับ อย่างนี้แล เรียกว่าชำงต้นที่รู้ฟัง

ภิภษทั้งหลาย ชำงต้นที่รู้ประหารเป็นอย่างไรเล่า ? ภิภษทั้งหลาย ชำงต้นในกรณีนี้เข้าสู่
 สงครามแล้วย่อมประหารชำงบ้ำง ประหารมำบ้ำง ประหารผู้อยู่บนหลังมำบ้ำง ย่อมประหารรถบ้ำง
 คนประจำรถบ้ำง ย่อมประหารพลเดินเท้าบ้ำง อย่างนี้แลเรียกว่าชำงต้นที่รู้ประหาร

ภิภษทั้งหลาย ชำงต้นที่รู้อดทนเป็นอย่างไรเล่า ? ภิภษทั้งหลาย ชำงต้นในกรณีนี้เข้าสู่
 สงครามแล้วอดทนต่อการประหารด้วยหอก ด้วยดาบ ด้วยลูกศร อดทนต่อเสียงกึกก้องแห่งกลอง
 บัณเฑาะว์ สังข์และ มโหระทึก อย่างนี้แลเรียกว่าชำงต้นที่รู้อดทน.

ภิภษทั้งหลาย ชำงต้นที่รู้ไปเป็นอย่างไรเล่า ? ภิภษทั้งหลาย ชำงต้นในกรณีนี้ ความชำง
 จะส่งไปสู่อุทิศใดที่เคยไปหรือไม่เคยไปก็ตาม ย่อมไปทิศนั้นได้โดยพลัน อย่างนี้แลเรียกว่าชำงต้นที่
 รู้ไป.

ภิภษทั้งหลาย ชำงต้นประกอบด้วยคุณสมบัติ ๔ อย่าง เหล่านี้แล พระราชาก็ใช้สอย
 จัดได้ว่าเป็นองคาคพพของพระราช (ส. ส (ไทย) /๒๑/ ๑๕๖-๑๕๘/ ๑๑๔)

ค. สันดานกา

พระพุทธเจ้าทรงมีพระปัญญาคุณในการสอนพระภิกษุให้เห็นโทษของพระภิกษุที่ลามก ประพฤติไม่เหมาะสมกับเพศสมณะพระองค์จึงทรงยกเรื่องภิกษุสันดานกามาแสดง ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย กาเป็นสัตว์ที่ประกอบด้วยความเลวสืบประการ สิบประการอะไรกันเล่า? สิบประการนั้น คือ

- (๑) กา เป็นสัตว์ทำลายความดี
- (๒) กา เป็นสัตว์คะนอง
- (๓) กา เป็นสัตว์ทะเลเหวตะยาน
- (๔) กา เป็นสัตว์กินจุ
- (๕) กา เป็นสัตว์หยาบคาย
- (๖) กา เป็นสัตว์ไม่กรุณาปราณี
- (๗) กา เป็นสัตว์ทุรพล
- (๘) กา เป็นสัตว์ร้องเสียงอึง
- (๙) กา เป็นสัตว์ปล่อยสติ
- (๑๐) กา เป็นสัตว์สะสมของกิน

ภิกษุทั้งหลาย กาเป็นสัตว์ที่ประกอบด้วยความเลวสืบประการ เหล่านี้

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุลามกก็เช่นเดียวกับกานั้นแหละ เป็นคนประกอบด้วยข้อสัทธิธรรม

สิบประการ สิบประการอะไรกัน? สิบประการคือ

- (๑) ภิกษุลามก เป็นคนทำลายความดี
- (๒) ภิกษุลามก เป็นคนคะนอง
- (๓) ภิกษุลามก เป็นคนทะเลเหวตะยาน
- (๔) ภิกษุลามก เป็นคนกินจุ
- (๕) ภิกษุลามก เป็นคนหยาบคาย
- (๖) ภิกษุลามก เป็นคนไม่กรุณาปราณี

- (๗) ภิกษุลามก เป็นคนทรพล
- (๘) ภิกษุลามก เป็นคนร้องเสียงอึง
- (๙) ภิกษุลามก เป็นคนปล่อยสติ
- (๑๐) ภิกษุลามก เป็นคนสะสมของกิน

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุลามกเป็นคนประกอบด้วยอสังขธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้แล
(อง. ทสก. (ไทย) ๒๔/ ๑๕๕/ ๗๗)

ค. อุปมาที่เร้าให้ปฏิบัติ

คราวหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงสอนภิกษุให้ริบเร่งในการปฏิบัติธรรมโดยยกเป็นเรื่องสมมติขึ้นมาว่า มีชายคนหนึ่งได้รับมอบหมายให้ปรนนิบัติอสรพิษร้าย ๔ จำพวก โดยให้ดูตามเวลาให้อาบน้ำ ให้อินอาหาร ให้พักผ่อนตามเวลา ถ้าไม่ทำตามนั้น อสรพิษจะโกรธและตรงเข้าเล่นงานเขาถึงตายหรือ เกือบตาย

ชายคนนั้นกลัวจึงหนีไปเสีย แต่ขณะนั่นเองเขาก็ถูกเพศฆมาต ๕ คนติดตาม ถ้าพบเขาที่ใดก็จะถูกฆ่าทันที เขาจึงรีบหนีต่อไป แต่แล้วก็มีเพศฆมาตคนที่ ๖ ซึ่งเหาะได้ จึงติดตามไปเพื่อจะสังหารทุกโอกาส เขาจึงรีบเร่งหนักขึ้น เขาได้เข้าไปในบ้านร้างหลังหนึ่ง ขณะที่กำลังลูบคลำภาชนะเปล่าใบหนึ่ง ก็มีโจรร้ายคนหนึ่งเข้ามาในบ้านร้างนี้เสมอ เขาจึงหนีชมซานต่อไปจนถึงแม่น้ำใหญ่แห่งหนึ่ง ฝั่งข้างนี้เต็มไปด้วยภัยอันตราย ฝั่งข้างโน้นปลอดภัยดี แต่เรือแพไม่มี เขาจึงรีบเร่งหากิ่งไม้ใบหญ้ามารวมๆ มัดเข้าเป็นแพ อาศัยข้ามฟากไปสู่ฝั่งโน้นได้สำเร็จ ถึงความปลอดภัย

จากอุปมาข้างต้นนั้นพระพุทธองค์ทรงไขปัญหาซึ่งความหมายของอุปมา ดังนี้

- อสรพิษ ๔ ก็คือ มหาภูตรูป ๔ หรือธาตุ ๔ ได้แก่ ดิน น้ำ ลม ไฟ
- เพชรมชาติทั้ง ๕ ก็คือ ชั้นธ ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
- เพชรมชาติคนที่ ๖ ก็คือ ความรักใคร่เพติดเพลินในกาม
- บ้านร้าง หมายถึง อายตนะภายใน ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
- ห้วงน้ำใหญ่ หมายถึง โอฆะ ๔ ได้แก่ กาม ภพ ทิฐิ อวิชชา
- ผังข้างนี้ หมายถึง ร่างกายของคน
- ผังข้างโน้น หมายถึง พระนิพพาน
- แพร หมายถึง มรรค ๘ (ส. สพา(ไทย) ๑๘/๓๐๘/๒๐๗)

๓.๔.๕ อุปมาเกี่ยวกับการคบबंधิต

ก. บंधิตเสมือนของหอมมีกฤษณาและดอกไม้ เป็นต้น คนผู้คบबंधิตก็เสมือนห่อด้วยใบไม้ที่ห่อของหอม มีกฤษณาและ ดอกไม้ (ขุ. ขุ.(ไทย) ๓๕/๑๓๖)

ข. เมื่อพระอาทิตย์จะขึ้นสิ่งที่ขึ้นก่อนสิ่งที่ เป็นนิมิตมาก่อนคือ แสงเงินแสงทอง สิ่งที่เป็นเบื้องต้นเป็นนิมิตมาก่อน เพื่อความบังเกิดแห่งอริยมรรค อันประกอบด้วยองค์ ๘ ของภิกษุ คือ ความเป็นผู้มีมิตริดี ฉะนั้นเหมือนกัน (ส. ม.หา(ไทย) ๓๐/๗๔)

๓.๔.๑๐ อุปมาเกี่ยวกับการตั้งตนไว้ชอบ

ก. ผู้มีศรัทธามั่นคง

ผู้ใดผู้หนึ่งมีศรัทธาในกุศลธรรมทั้งหลาย มีหิริ มีโอตฺปปะ มีวิริยะ มีปัญญาในกุศลทั้งหลาย กลางคืนหรือ กลางวันของผู้นั้นย่อมผ่านพ้นไป ผู้นั้นพึงหวังได้ความเจริญในกุศลธรรมทั้งหลายไม่หวังได้ความเสื่อม

คู่อ่อนสารีบุตร เปรียบเหมือนกลางคืน หรือกลางวันของพระจันทร์ในปีกษ์ข้างขึ้น ย่อมผ่านพ้นไป พระจันทร์นั้นย่อมเจริญด้วยวรรณะ ย่อมเจริญด้วยมณฑล ย่อมเจริญด้วยแสงสว่าง ย่อมเจริญด้วยด้านขาวและ กว้าง (อญ. ทสก. (ไทย) ๓๘/ ๑๒๑)

ข. บุคคล ๔ จำพวก

๑. บุคคลมีดีมาแล้วมีดีไป บางคนเกิดในตระกูลต่ำแล้วยังประพฤติทุจริตด้วยกาย วาจา ใจ เมื่อจะตายแล้วย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ นรก

๒. บุคคลมีดีมาแล้วสว่างไป บางคนเกิดในตระกูลต่ำ แต่ประพฤติสุจริตด้วยกาย วาจา ใจ เมื่อจะตายย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์

๓. บุคคลสว่างมาแล้วมีดีไป บางคนเกิดในตระกูลสูง แต่ประพฤติทุจริตด้วยกาย วาจา ใจ เมื่อจะตายย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ นรก

๔. บุคคลสว่างมาแล้วสว่างไป บุคคลบางคนเกิดในตระกูลสูง ประพฤติสุจริตด้วยกาย วาจา ใจ เมื่อจะตายย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ (อญ. ติก. (ไทย) ๓๔/ ๗๔)

ค. อุปมาบุคคลเหมือนเมฆ ๔ ประเภท

๑. เมฆที่ค้ำรามแต่ไม่ให้ฝนตก

๒. เมฆที่ให้ฝนตกแต่ไม่ค้ำราม

๓. เมฆที่ค้ำรามและให้ฝนตก

๔. เมฆที่ไม่ค้ำรามและไม่ให้ฝนตก

บุคคลอุปมาเหมือนเมฆ ๔ ประเภทมีปรากฏอยู่ในโลกนี้เหมือนกัน คือ

๑. บุคคลอุปมาเหมือนเมฆที่ค้ำรามแต่ไม่ให้ฝนตกคือ คนที่ดีแต่พูดแต่ไม่ทำ

๒. บุคคลอุปมาเหมือนเมฆที่ให้ฝนตกแต่ไม่ค้ำรามคือ คนที่ชอบทำแต่ไม่พูด

๓. บุคคลอุปมาเหมือนเมฆที่ค้ำรามและให้ฝนตกคือ คนที่ชอบพูดและชอบทำ

๔. บุคคลอุปมาเหมือนเมฆที่ไม่ค้ำรามและไม่ให้ฝนตกคือ คนที่ไม่พูดและไม่ทำ

(อภิ. ปุ. (ไทย) ๓๖/ ๑๕๓/ ๑๘๘)

ข. อุปมาบุคคลเหมือนหนู ๔ จำพวก คือ

๑. หนูขูดรูแต่ไม่อยู่

๒. หนูอยู่แต่ไม่ขูดรู

๓. หนูขูดรูและอยู่

๔. หนูไม่ขูดรูและไม่อยู่

อุปมาบุคคลเหมือนหนู ๔ จำพวกเหล่านี้ปรากฏอยู่ในโลกนี้เหมือนกัน คือ

๑. บุคคลเปรียบเหมือนหนูขูดรูแต่ไม่อยู่ คือบุคคลในโลกนี้เรียนธรรม คือ สุตตะ เภยยะ เวชยาภรณ์ะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัมภุตธรรมและ เวทลละ แต่เขาไม่รู้ซัดตามความเป็นจริงว่า “นี่ทุกข์ นี่เหตุเกิดแห่งทุกข์ นี่ความดับทุกข์ นี่ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์” บุคคลเช่นนี้อุปมาเหมือนหนูขูดรูแต่ไม่อยู่

๒. บุคคลเปรียบเหมือนหนูอยู่แต่ไม่ขูดรู คือบุคคลในโลกนี้ไม่เรียนธรรมคือ สุตตะ เภยยะ เวชยาภรณ์ะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัมภุตธรรมและ เวทลละ แต่เขาไม่รู้ซัดตามความเป็นจริงว่า “นี่ทุกข์ นี่เหตุเกิดแห่งทุกข์ นี่ความดับทุกข์ นี่ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์” บุคคลเช่นนี้อุปมาเหมือนหนูที่อยู่แต่ไม่ขูดรู

๓. บุคคลเปรียบเหมือนหนูขูดรูและอยู่ คือบุคคลในโลกนี้เรียนธรรมคือ สุตตะ เภยยะ เวชยาภรณ์ะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัมภุตธรรมและ เวทลละ และเขาไม่รู้ซัดตามความเป็นจริงว่า “นี่ทุกข์ นี่เหตุเกิดแห่งทุกข์ นี่ความดับทุกข์ นี่ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์” บุคคลเช่นนี้อุปมาเหมือนหนูขูดรูและอยู่

๔. บุคคลเปรียบเหมือนหนูไม่ขูดรูและไม่อยู่ คือบุคคลในโลกนี้ไม่เรียนธรรมคือ สุตตะ เภยยะ เวชยาภรณ์ะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัมภุตธรรมและ เวทลละ และเขาไม่รู้ซัดตามความเป็นจริงว่า “นี่ทุกข์ นี่เหตุเกิดแห่งทุกข์ นี่ความดับทุกข์ นี่ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์” บุคคลเช่นนี้อุปมาเหมือนหนูที่ไม่ขูดรูและไม่อยู่ ดังนี้ (อง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๐๗/๑๖๒)

ฉ. บุคคล ๓ จำพวก

๑. บุคคลตาบอด คือ ไม่มีดวงตา (ปัญญา) ที่เป็นเหตุจะทำให้ได้โภคทรัพย์อันยังไม่ได้ ที่เป็นเหตุจะทำโภคทรัพย์ที่ได้แล้วให้ทวีขึ้น ทั้งไม่มีดวงตาที่เป็นเหตุจะให้รู้ธรรมทั้งหลายอันเป็นกุศลและ อกุศล

๒. บุคคลตาเดียว คือ มีดวงตาที่เป็นเหตุจะทำให้ได้โภคทรัพย์ที่ยังไม่ได้ ที่เป็นเหตุจะทำโภคทรัพย์ที่ได้แล้วให้ทวีขึ้น แต่ไม่มีดวงตาที่เป็นเหตุจะให้รู้ธรรมทั้งหลาย อันเป็นกุศลและ อกุศล

๓. บุคคลมีสองตา คือ มีดวงตาที่เป็นเหตุจะทำให้ได้โภคทรัพย์ทั้งมีดวงตาที่เป็นเหตุจะทำให้รู้ธรรมทั้งหลาย (อง. ดิก.(ไทย) ๓๔/ ๕๔)

๓.๔.๑๑ อุปมาอื่นๆ

ก. ความเป็นโสดาบัน ประเสริฐกว่าเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ

ภิกษุทั้งหลาย แม้พระเจ้าจักรพรรดิได้ครองความเป็นใหญ่ยิ่งแห่งทวีปทั้งสี่ เบื้องหน้าจากการตายเพราะร่างกายแตกดับอาจได้เข้าสู่คติโลกสวรรค์ เป็นสหายอยู่ร่วมกับเหล่าเทวดาชั้นดาวดึงส์ ถูกแวดล้อมอยู่ด้วยหม่านางอัปสรในสวนนันทวัน ท้าวเธอเป็นผู้เอบอ้อมเพียบพร้อมด้วยกามคุณทั้งห้าอันเป็นของทิพย์อย่างนี้ก็ตามแต่ กระนั้น ท้าวเธอก็ยังรอดพ้นไปไม่ได้จากนรก จากกำเนิดเดรัจฉาน จากวิสัยแห่งเปรตและ จากอบาย ทุกคติวินิบาต

ภิกษุทั้งหลาย ส่วนอริยสาวกในธรรมวินัยนี้ แม้เป็นผู้ยังอัตตภาพให้พอเป็นไปด้วยคำข้าวที่ได้มาจากบิณฑบาตด้วยปลีแข้งของตนเอง พ้นกายด้วยการนุ่งห่มผ้าปอนๆ ไม่มีชาย หากแต่ว่าเป็นผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยธรรม ๔ ประการ เธอยังสามารถรอดพ้นเสียได้จากนรก จากกำเนิดเดรัจฉาน จากวิสัยแห่งเปรตและ จากอบาย ทุกคติ วินิบาตภิกษุทั้งหลาย ส่วนอริยสาวกในธรรมวินัยนี้ แม้เป็นผู้ยังอัตตภาพให้พอเป็นไปด้วยคำข้าวที่ได้ มาจากบิณฑบาต

ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการนั้นเป็นไหน ? สี่ประการ คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้ประกอบพร้อมแล้ว ด้วยความเลื่อมใสอันหยั่งลงมั่น ไม่หวั่นไหวในองค์พระพุทธรเจ้า ในองค์พระธรรม ในองค์พระสงฆ์ เป็นผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยศีลทั้งหลาย เป็นที่พอใจของเหล่าอริยเจ้า ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย ระหว่างการได้ทวีปทั้งสี่กับการได้ธรรม ๔ ประการนี้นั้น การได้ทวีปทั้งสี่ มีค่าไม่ถึงเสี้ยวที่สิบหกของการได้ธรรม ๔ ประการนี้เลย (ส.มหา. (ไทย) ๑๕/ ๔๒๘-๔๒๙/ ๑๔๑๑-๑๔๑๓)

ข. อุปมาว่าด้วยการเกิดเป็นมนุษย์ยาก

ภิกษุทั้งหลาย สมมติว่ามหาปรุพือันใหญ่หลวงนี้มีน้ำท่วมถึงเป็นอันเดียวกันทั้งหมด บุรุษคนหนึ่งทิ้งแอกไม้ไผ่ซึ่งมีรูเจาะได้เพียงรูเดียวลงไปใต้น้ำนั้น ลมตะวันตกพัดให้ลอยไปทางทิศตะวันตก ลมตะวันตกพัดให้ลอยไปทางทิศตะวันออก ลมทิศเหนือพัดให้ลอยไปทางทิศใต้ ลมทิศใต้ให้ลอยไปทางทิศเหนืออยู่ดังนี้ ในน้ำนั้นมีเต่าตัวหนึ่งตาบอดล่องไปเรื่อยๆ ปิמןจะผุดขึ้นมาครั้งหนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะสำคัญความข้อนี้อะไร จะเป็นไปได้ไหมที่เต่าตาบอด ร้อยปีจึงจะผุดขึ้นมาสักครั้งหนึ่ง จะพึงยื่นคอเข้าไปในรูซึ่งมีอยู่เพียงรูเดียวในแอกนั้นได้หรือไม่ ข้อนี้น่าที่จะเป็นไปได้พระเจ้าข้า ที่เต่าตาบอดนั้นร้อยปีผุดขึ้นเพียงครั้งเดียวจะพึงยื่นคอเข้าไปในรูซึ่งมีอยู่เพียงรูเดียวในแอกนั้น

ภิกษุทั้งหลาย ยากที่จะเป็นไปได้ เฉกเช่นเดียวกันที่ใครๆ จะพึงได้อัตภาพความเป็นมนุษย์ ยากที่จะเป็นไปได้ฉันเดียวกัน ที่ตถาคตผู้เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธะจะเกิดขึ้นในโลก ยากที่จะเป็นไปได้ฉันเดียวกัน ที่ธรรมวินัยอันตถาคตประกาศแล้วจะรุ่งเรืองไปทั่วโลก

ภิกษุทั้งหลาย แต่ว่าบัดนี้ ความเป็นมนุษย์ก็ได้แล้ว ตถาคตผู้เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธะก็บังเกิดขึ้นแล้วในโลก และธรรมวินัยอันตถาคตประกาศแล้วก็รุ่งเรืองไปทั่วโลกแล้ว

ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นในกรณีนี้พวกเธอพึงกระทำโยคกรรมเพื่อรู้ว่า นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ ความดับแห่งทุกข์ นี้ หนทางให้ถึงความดับแห่งทุกข์ ดังนี้เถิด

(ส. มหา. (ไทย) ๑๕/ ๕๖๘/ ๑๗๔๔)

ก. อุปมากิเลสผารนเหมือนบุรุษถูกลูกศรเสียบหน้าอก

พระมาลากยบุตรนำปัญหาทิจิ ๑๐ ข้อ เข้าไปทูลถามต่อพระพุทธเจ้าพร้อมกับเสนอเงื่อนไขว่า ถ้าพระองค์ตรัสตอบปัญหาที่ตนทูลถามก็จะบวชปฏิบัติธรรมต่อไป ถ้าพระองค์ไม่ตรัสตอบปัญหาทั้ง ๑๐ ข้อ ตนจะลาสิกขา พระพุทธเจ้าไม่ทรงตอบปัญหาในลักษณะนี้เพราะเมื่อรู้ไปก็ไม่มีประโยชน์ต่อผู้ถาม นอกจากพระองค์ไม่ตรัสตอบแล้วพระพุทธองค์ยังตรัสกับพระมาลากยบุตรว่า เรามีได้สัญญาไว้กับเธอว่าจะตอบปัญหานี้และเธอก็ได้สัญญาว่าเมื่อบวชแล้วจะถามปัญหานี้แก่เรา แล้วเธอจะมาทวงเอาสัญญาอะไรเล่าโมฆบุรุษ จากนั้นพระพุทธองค์ทรงใช้ศิลปะยกอุปมาอุปไมยคนถูกกิเลสผารนเหมือนบุรุษถูกลูกศรเสียบหน้าอก ดังตัวอย่างที่พระพุทธองค์ตรัสได้ตอบกับพระมาลากยบุตร ดังนี้

พระพุทธองค์ตรัสว่า มาลากยบุตร สมมติว่ามีบุรุษผู้หนึ่งถูกยิงด้วยศรอันอาบยาพิษ บรรดาญาติของบุรุษนั้นนำแพทย์ผู้ชำนาญมาเพื่อให้ผ่าตัดเอาลูกศรออก บุรุษผู้นั้นกล่าวห้ามญาติว่าอย่าเพิ่งผ่าตัดเลย เราต้องสืบหาผู้ยิงเราให้ได้ก่อนว่าเป็นใคร อยู่บ้านไหน ผู้ใดใช้ให้มายิง ลูกศรที่ยิงเรานั้นเป็นชนิดใด... เราจึงจะนำเอาลูกศรนี้ออก

มาลากยบุตร บุรุษนั้นพึงรู้ชื่อนั้นไม่ได้เลย โดยที่สุดเขาต้องตายก่อนฉนั้นใด มาลากยบุตร เหมือนกับบุคคลใดกล่าววว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ทิจิ ๑๐ นั้น หากพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่พยากรณ์ให้เราเพียงใด เราจักไม่บวชประพฤติพรหมจรรย์ในสำนักของพระองค์เพียงนั้น ชื่อนั้นตลาคดไม่พยากรณ์เลย โดยที่สุดบุคคลนั้นต้องตายก่อน ฉนั้นนั้น

มาลากย เราไม่พยากรณ์คือ ทิจิว่า โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง เป็นต้น เพราะชื่อนั้นไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความหน่าย คลายกำหนด ความดับ ความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ และเพื่อนิพพาน เหตุนี้เราจึงไม่พยากรณ์ชื่อนั้น

มาลากย ปัญหาที่เราพยากรณ์คือ ความเห็นว่านี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เพราะชื่อนั้นประกอบด้วยประโยชน์แห่งพรหมจรรย์ เพื่อหน่าย คลายกำหนด เพื่อความตรัสรู้ และเพื่อนิพพาน เหตุนี้เราจึงพยากรณ์ชื่อนั้น (ม. ม. (ไทย) ๑๑/๑๔๗-๑๕๒/๑๑๗-๑๒๒)

ข. อุปมาการพยากรณ์ปัญหาของพระพุทธเจ้า

พระเจ้าอภัยราชกุมารมาทูลถามเกี่ยวกับวิธีการตรัสตอบปัญหาของพระองค์ว่า พระพุทธองค์ทรงมีวิธีการอย่างไรในการตอบปัญหาต่างๆ ให้กับบุคคลโดยทั่วไป พระพุทธองค์ตรัสย้อนถามถึงประสบการณ์ที่อภัยราชกุมารรู้เรื่องการประกอบราชรถ แล้วขอกุมาเปรียบเทียบ กับวิธีการตอบปัญหาของพระองค์เพื่อให้อภัยราชเกิดความเข้าใจด้วยตนเองอย่างแจ่มแจ้ง ดังนี้

อภัยราชกุมารทูลว่า กษัตริย์ พราหมณ์ คฤหบดีและ สมณะผู้เป็นบัณฑิตก็ดี ผูกปัญหา แล้วเข้ามาเฝ้าทูลถามพระตถาคต การพยากรณ์ปัญหาของบัณฑิตเหล่านั้น พระผู้มีพระภาค ทรงตรัสด้วยพระหฤทัยไว้ก่อนหรือไม่ว่า บัณฑิตทั้งหลายเข้ามาเฝ้าเราแล้วทูลถามอย่างนี้ เราจักพยากรณ์อย่างนี้ หรือว่าพยากรณ์นั้นมาปรากฏแจ่มแจ้งกะพระตถาคตโดยทันที

พระพุทธเจ้าทรงย้อนถามกับอภัยราชกุมารว่า ราชกุมาร พระองค์เป็นผู้ฉลาดในส่วน น้อยใหญ่ของรถมิใช่หรือ ? อภัยราชกุมาร : หม่อมฉันเป็นผู้ฉลาดในส่วนน้อยใหญ่ของรถ

พระพุทธเจ้า : ราชกุมาร ชนทั้งหลายเข้าไปเฝ้าพระองค์แล้วพึงทูลถามอย่างนี้ว่า ส่วนน้อยใหญ่ของรถคันนี้ชื่ออะไร การพยากรณ์ปัญหาของชนเหล่านั้น พระองค์พึงตรัสด้วยใจไว้ ก่อนว่า ชนทั้งหลายจักถามเราอย่างนี้ เราจักพยากรณ์อย่างนี้ หรือว่าการพยากรณ์นั้นพึงแจ่มแจ้ง กะพระองค์โดยทันที ?

อภัยราชกุมาร : พระองค์ผู้เจริญ เพราะหม่อมฉันเป็นทหารรถ รู้จักดี ฉลาดในชิ้นส่วน น้อยใหญ่ของรถทั้งหมดดีแล้ว ฉะนั้น การพยากรณ์ปัญหานั้นแจ่มแจ้งกับหม่อมฉัน โดยทันทีทีเดียว

พระพุทธเจ้า : ฉะนั้นเหมือนกัน ราชกุมาร กษัตริย์ พราหมณ์ คฤหบดีและ สมณะผู้เป็น บัณฑิตก็ดี ผูกปัญหาแล้วจักเข้ามาถามตถาคต การพยากรณ์ปัญหานั้นย่อมแจ่มแจ้งกับตถาคตโดย ทันที เพราะความที่ธรรมชาติคุณนั้น ตถาคตแทงตลอดดีแล้ว การพยากรณ์ปัญหานั้นจึงแจ่มแจ้งกับ ตถาคตโดยทันที ในพระสูตรนี้พระพุทธเจ้าทรงใช้อุปมาอุปไมยตอบปัญหาแก่พระอภัยราชกุมาร โดยทรงย้อนถามเพื่อตั้งผู้ถามให้เข้าสู่ประสบการณ์หรือ ความรู้เดิมที่ผู้ถามชำนาญอยู่แล้วเพื่อทำให้ ผู้ถามสามารถเข้าใจความได้แจ่มแจ้งชัดเจนด้วยตนเอง โดยทรงชักเรื่องถามถึงเรื่องรถกับพระอภัย ราชกุมารในที่สุดอภัยราชกุมารแสดงตนเป็นอุบาสก (ม. ม. (ไทย) ๑๓/ ๕๕/ ๗๓)

ค.อุปมาความไม่ประมาทเปรียบกับรอยเท้าช้าง

พราหมณ์ผู้หนึ่งเข้าเฝ้าทูลถามพระพุทธองค์เกี่ยวกับเรื่องหลักธรรมที่ปฏิบัติแล้ว เป็นเหตุให้ได้รับประโยชน์สุขทั้งปัจจุบันชาตินี้และชาติหน้า พระพุทธองค์ตรัสตอบพราหมณ์ผู้นั้นโดยใช้ศิลปะอธิบายเปรียบเทียบว่า “การตั้งอยู่ในความไม่ประมาทข้อเดียวก็เหมือนกับได้ปฏิบัติธรรมทั้งหมด เปรียบเสมือนรอยเท้าของสัตว์ในโลกนี้ย่อมรวมลงในรอยเท้าช้างทั้งหมด” ดังที่มีการสนทนากับพราหมณ์ ดังนี้

พราหมณ์ : พระโคตมผู้เจริญ ธรรมข้อหนึ่งซึ่งเจริญแล้วทำให้มาก ย่อมถือประโยชน์ทั้ง ๒ ไว้ได้ คือ ประโยชน์ในปัจจุบันและ ประโยชน์ในสัมปรายภพ มีอยู่หรือไม่ ?

พระพุทธเจ้า : พราหมณ์ ธรรมข้อหนึ่งนั้นมีอยู่ คือ ความไม่ประมาท พราหมณ์ เปรียบเหมือนรอยเท้าชนิดใดชนิดหนึ่งของสัตว์ทั้งหลายผู้สัญจรไปบนแผ่นดิน รอยเท้าเหล่านั้นทั้งปวงย่อมรวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างชาวโลกกล่าวว่า เป็นเยี่ยมกว่ารอยเท้าเหล่านั้น เพราะรอยเท้าช้างเป็นรอยเท้าใหญ่ ฉันทิ ธรรมข้อหนึ่งซึ่งเจริญให้มากแล้ว ย่อมยึดถือประโยชน์ทั้ง ๒ ไว้ได้ คือ ประโยชน์ในปัจจุบัน และประโยชน์ในสัมปรายภพ คือ ความไม่ประมาท ฉันทินั้นเหมือนกันแล

พราหมณ์ : แจ่มแจ้งนัก... ขอท่านพระโคตมโปรดทรงจำข้าพระเจ้าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะตลอดชีวิต...

อันความหมายของความไม่ประมาทคือ ความมีสติ ความรู้สึกตัวในทุกอิริยาบถ ตื่นตัวอยู่ตลอดเวลา ดังพุทธพจน์ที่ว่า “สติ โลกสุมิ ชาคโร” ซึ่งแปลว่า สติเป็นธรรมเครื่องตื่นอยู่ในโลกไม่เผลอ (ส. ส. ๑๕/ ๒๑๘/ ๖๑) ไม่ประมาท ไม่เลินเล่อ ย่อมยังประโยชน์น้อยใหญ่แก่ผู้ปฏิบัติธรรมข้อนี้ทั้งกลางวันและกลางคืน (อง. ปญจก. (ไทย) ๒๒/ ๓๒๔/ ๓๗๗)

ง.อุปมาเกี่ยวกับผู้หลุดพ้นจากกิเลส

ปัญหาที่ถามเกี่ยวกับเรื่องผู้หลุดพ้นจากกิเลสแล้ว เมื่อตายไปแล้วจะเกิดอีกหรือไม่ ซึ่งเป็นปัญหาทางนามธรรมที่บุคคลธรรมดาผู้เห็นตามได้ยาก พระพุทธองค์จึงทรงใช้วาทีศิลปะด้วยการอุปมาอุปไมยเปรียบเทียบเคียงว่า ผู้หมดกิเลสเปรียบเหมือนไฟที่หมดเชื้อ เพื่อให้ผู้ถามนั้นได้มองเห็นภาพเป็นรูปธรรมที่ชัดเจนขึ้น ดังมีการสนทนาดังนี้

วัจนโคตร : ท่านพระโคตมภิกขุผู้มีจิตพ้นแล้วจะเกิดในที่ไหน หรือไม่เกิด หรือเกิดก็มี
ไม่เกิดก็มี หรือเกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่ ?

พระพุทธเจ้า : วัจนะ ธรรมนี้เป็นธรรมลุ่มลึก ยากที่จะเห็น ยากที่จะรู้ สงบระงับ
ประณีต ไม่ใช่จะหยังถึงได้ด้วยความคิด บัณฑิตจึงจะรู้ได้ ผู้มีความเห็น มีความพอใจ
มีความชอบใจ มีความเพียรในทางอื่น อยู่ในสำนักของอาจารย์อื่นรู้ได้โดยยาก วัจนะ
ไฟที่ลูกโพลงอยู่เพราะอาศัยอะไร ?

วัจนโคตร : ไฟที่ลูกโพลงอยู่เพราะอาศัยเชื้อ คือหญ้าและ ไม้

พระพุทธเจ้า : ไฟที่ดับไปแล้วนั้นหายไปทางทิศใด ?

วัจนโคตร : พระโคตม ข้อนั้นไม่สมควรถาม เพราะไฟนั้นอาศัยเชื้อคือ หญ้าและ ไม้
จึงลุก เพราะไฟนั้นสิ้นเชื้อจึงดับไป

พระพุทธเจ้า : ฉะนั้นเหมือนกัน วัจนะ บุคคลเมื่อบัญญัติว่าเป็นสัตว์พึงบัญญัติเพราะ รูป
เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ตถาคตละได้แล้ว มีมูลรากอันขาดแล้วถึงความไม่มี ฉะนั้น
ไม่ควรกล่าวว่าเกิดหรือ ไม่เกิด ไม่ควรกล่าวว่า เกิดก็มี ไม่เกิดก็มี ไม่ควรกล่าวว่า เกิดก็ห้ามมิได้
ไม่เกิดก็ห้ามมิได้ (ม. ม. (ไทย) ๑๓/ ๒๔๓/ ๘๘) จากนั้นปริพาชกวัจนโคตรเกิดความเลื่อมใสถึง
สรณคมนั้นแสดงตนเป็นอุบาสก

จ.อุปมาการทำนากับการทำงานของพระพุทธเจ้า

พระพุทธองค์ได้สนทนาโต้ตอบปัญหาเกี่ยวกับพราหมณ์ที่มีอาชีพทำนา ซึ่งพวกเขาพัก
การไถนากำลังจะกินข้าวกัน เมื่อมองเห็นพระพุทธเจ้าทรงประทับยืนอุ้มบาตรอยู่ใกล้ๆ จึงพูด
ประชดประชันว่า สมณะโง่บัดนี้ดีแต่ขอ ไม่เห็นทำการทำงาน พระพุทธเจ้าทรงตรัสตอบเพื่อให้
หมู่พราหมณ์นั้นเข้าใจว่าพระองค์ก็ทำงาน โดยยกอุปมาวิธีทำนาในอริยะวินัยเปรียบเทียบกับ
การทำนากับพราหมณ์นั้น ดังนี้

กสิกรทวาชพราหมณ์ : สมณะ ข้าพเจ้าเป็นชาวนา ข่อมไถนาและ หว่าน ครั้นไถนาและ
หว่านแล้วจึงได้ข้าวบริโภค แม้พระองค์ท่านก็จงไถนาและหว่าน ครั้นไถนาและหว่านแล้วจึงได้
ข้าวบริโภคเถิด

พระพุทธเจ้า : คูกรพราหมณ์ แม่เราก็กไถนาและหว่าน ครั้นไถนาและหว่านแล้วจึง
บริโภคน

กสิการทวาชพราหมณ์ : ข้าแต่สมณะ ก็ข้าพเจ้าไม่เห็นแอก ไถ ผล ปลูก หรือโคของ
ท่านพระโคตมเลย พระองค์ท่านย่อมปฏิญาณว่าเป็นชวานา ไถของพระองค์อยู่ที่ไหน
ข้าพเจ้าทูลถามแล้ว ขอได้โปรดตรัสบอกไถโดยวิธีที่ข้าพเจ้าจะพึงรู้จักไถของพระองค์เถิด

พระพุทธเจ้า : ศรัทธาของเราเป็นพืช ความเพียรของเราเป็นฝน ปัญญาของเราเป็นแอก
และ ไถ หิริของเราเป็นงอนไถ ใจของเราเป็นเชือก สติของเราเป็นผลและปลูก เราคุ้มครองกาย
คุ้มครองวาจา สรรวมในอาหารในท้อง ย่อมกระทำการถอนหญ้าคือ การมีสังขะและความสงบ
เสงี่ยมเป็นเครื่องปลดเปลื้องกิเลส ความเพียรของเรานำธุระไปเพื่อธุระ นำไปถึงแดนเกษมจาก
โยคะ ไม่หวนกลับมาข้อมถึงสถานที่ๆ บุคคลไปแล้วไม่เศร้าโศก การไถนานั้น เราไถแล้วข้อมมี
ผลเป็นอมตะบุคคล ไถนานั้นแล้วข้อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง

กสิการทวาชพราหมณ์ได้หมอบแทบพระบาทของพระพุทธเจ้าด้วยเศียรเกล้า พร้อม
สรรเสริญภาษิตว่า แจ่มแจ่มนัก เปรียบเหมือนหงายของทีลว่า เปิดของที่ปิด เป็นต้น
กสิการทวาชพราหมณ์ได้บรรพชาอุปสมบทในสำนักของพระพุทธเจ้าแล้วได้เป็นพระอรหันต์
รูปหนึ่งในจำนวนอรหันต์ทั้งหลาย(ขุ. อุ. (ไทย) ๒๕/ ๒๕๗/ ๓๑๑-๓๑๔)

จากตัวอย่างอุปมาดังกล่าวผู้วิจัยพอที่จะสรุปเป็นตารางแสดงเหตุผลและผลสัมฤทธิ์
จากการใช้อุปมาของพระพุทธเจ้าไว้ดังนี้

ตาราง ๒ แสดงเหตุผลและ ผลสัมฤทธิ์ในการใช้อุปมาของพระพุทธเจ้า

หัวข้อ	อุปมา	อุปไมย	สารัตถะ	ผลลัพธ์จากการอุปมา
อุปมาแห่งขันธ ๕				
ก. อุปมาแห่งกาม	ฟองน้ำ	รูป	ฟองน้ำเป็นสิ่งที่แตกง่าย	เห็นสภาวะตามเป็นจริง
ข. อุปมาแห่งเวทนา	ต่อน้ำ	เวทนา	ต่อน้ำเป็นสิ่งที่แตกง่าย	เห็นสภาพตามเป็นจริงของ เวทนาที่เกิดแล้วดับ
ค. สัญญา	หย็บแคด	สัญญา	หย็บแคดเป็นภาพลวงตา	เห็นสภาพความไม่เที่ยง ของสัญญา

ตาราง ๒ (ต่อ)

ค. สัญญา	พยับแดด	สัญญา	พยับแดดเป็นภาพลวงตา	เห็นสภาพความไม่เที่ยง ของสัญญา
ง. สังขาร	ต้นกล้วย	สังขาร	ต้นกล้วยเป็นพืชที่ไม่มีแก่น	เห็นสภาพตามเป็นจริงของ สังขารว่าเป็นอนัตตา
จ. วิญญาณ	มายากล	วิญญาณ	มายากลเป็นสิ่งลวงตา	เข้าใจสภาพของวิญญาณ ว่าเป็นอนัตตา
อุปมาแห่งกาม				
ก. ความอร่อยที่ไม่ คุ้มกับความทุกข์	กระดุก, ชันเนื้อ หลุมถ่านเพลิง	กามคุณ ๕	ทั้งสามสิ่งให้ความสุขน้อย แต่มีทุกข์มาก	เห็นโทษของกามและ เกิด ความสลดใจ
ข. ลิงติดคัง	ลิงติดคัง	กามคุณ ๕	ลิงเปรียบเหมือนจิตที่โหยหา ความสุขที่ไม่มีวันอิ่มพอ	เห็นโทษของกามเป็น รูปธรรมชัดเจนขึ้น
ค. กามเปรียบด้วยรู รั้วของเรือ	รูรั้วของเรือ	กามคุณ ๕	ความทะยานอยากในกามคุณ เป็นความพร่องของใจที่ไม่มี วันอิ่มพอ	เห็นโทษของกามเป็น รูปธรรมชัดเจนขึ้น
ง. กามเปรียบเหมือน ของขี้ม	ของที่ขี้มมาใช้	กามคุณ ๕	กามเป็นสิ่งที่ต้องแสวงหา และไม่มีวันเป็นเจ้าของได้ จริง	เห็นโทษของกามมากขึ้น
จ. กามเปรียบดังถ่อ คบเพลิงทวนลม	บุรุษถ่อคบเพลิง ทวนลม	กามคุณ ๕	กามเป็นสิ่งที่ทำให้จิตใจเร่า ร้อนเหมือนไฟ	ตระหนักในโทษของกาม
อุปมาแห่งตัณหา				
ก. น้ำหวานอาบยา พิษ	น้ำหวานอาบยา พิษ	ตัณหา	ตัณหาเป็นสิ่งที่ลวงให้หลงว่า เป็นความสุข	เห็นโทษของตัณหาเป็น รูปธรรมมากขึ้น
ข. อาการที่ทุกข์เกิด จากตัณหา	กองไฟ	ตัณหา	การสนองตัณหาเป็นการเพิ่ม เชื้อของกามให้ลูกโหลงมาก ขึ้น	เห็นโทษของตัณหาเป็น รูปธรรมมากขึ้น
อุปมาเกี่ยวกับโลกธรรม				
โลกธรรม(ลาภ สักการะ)	ต้นกล้วย, ไม้้อ ไผ่, ไม้้อศร	โลกธรรม	ผู้หลงโลกธรรมเป็นการฆ่า ตนเอง	เห็นโทษของการหลงโลก ธรรม

ตาราง ๒ (ต่อ)

อุปมาแห่งกรรม				
กรรมเปรียบด้วย ก้อนเกลือ	เกลือ	กรรม	เกลือให้ความเค็มต่างกัน ตามปัจจัยเหมือนกรรม	เข้าใจเรื่องกรรมมากขึ้น
อุปมาแห่งการภาวนา				
ก. ตั้งจิตในกายคตาสติ	หม้อน้ำมัน	การเจริญกายคตาสติ	การเจริญกายคตาสติเป็นสิ่งที่ต้องประกอบกายด้วยสติตลอดเวลา	เข้าใจการเจริญกายคตาสติมากขึ้น และชัดเจน
ข. กิจของชวานา	กิจของชวานา	การเจริญภาวนา	การภาวนาต้องประกอบด้วยศีล สมาธิ ปัญญา เหมือนกิจของชวานา	เห็นความสำคัญของการภาวนา
ค. สันนิทสนแล้วไม่ต้องรู้ว่าสันเท่าไร	รอยสักบนด้ามมีด	การละกิเลส	การละกิเลสเป็นสิ่งที่ซึ้ง ดวงวัดได้ยาก	เข้าใจสังขารธรรมและสามารถทำใจให้เป็นกลาง
ง. ฟองไขฟัก ออกเป็นตัว มิใช่ด้วยเจตนาของแม่ไก่	ฟองไขฟักเป็นตัว	การภาวนา	ผู้ปฏิบัติมีหน้าที่ทำความเพียร ส่วนผลจะปรากฏเมื่อใดนั้น เป็นสิ่งที่ไม่พึงคาดหวัง	เข้าใจสังขารธรรมและสามารถทำใจให้เป็นกลาง
อุปมาแห่งกัมป์ปี				
สังสารวัฏนี้ไม่มีแล ประมาณ	ภูเขาหินแห่งหีบ	สังสารวัฏ	สังสารวัฏยาวนานหา เบื้องต้นเบื้องปลายไม่ได้	เกิดความสลดใจ และเห็นโทษของการเกิด ตาย
อุปมาเกี่ยวกับการฝึกตน				
ก. อุปมาการฝึกช้าง สึกด้วยการฝึกตนของอริยสาวก	ช้างศึก	การฝึกตน	ช้างที่ได้รับการฝึกที่ดีย่อมยังประโยชน์มาก	สามารถนำวิธีมาใช้เพื่อฝึกตน
ข. สันดานกา	อิกา	เรียนรู้ข้อเสียของอิกา	อิกาเป็นนกที่คำด้อย ไม่สวย และสกปรก	เปรียบเทียบให้เห็นการกระทำที่ไม่เหมาะสมของภิกษุสงฆ์ได้ชัดเจน
ค. อุปมาเรือให้ปฏิบัติ	โจร, เรือร่ำ ,แพ, ผัง	การปฏิบัติ	โจรเปรียบดั่งสิ่งชั่วร้าย, เรือร่ำเปรียบดั่งสิ่งที่หาแก่นสารสาระไม่ได้	มองเห็นภัยของวัฏฏะและมีความพยายามที่จะออกจากภพทั้ง ๔

ตาราง ๒ (ต่อ)

อุปมาเกี่ยวกับการคบबंधิต				
ก. บंधิต	ดอกไม้, ไม้กฤษณา	การคบबंधิต	การคบबंधิตข้อมยัง ประโยชน์แก่ตน	เห็นคุณค่าของการคบ กัลยาณมิตร
ข. บंधิต	อาทิตย์อุทัย	การคบबंधิต	การคบबंधิตข้อมยัง ประโยชน์แก่ตน	เห็นคุณค่าของการคบ กัลยาณมิตร
อุปมาเกี่ยวกับการตั้งตนไว้ชอบ				
ก. ผู้มีศรัทธามั่นคง	พระจันทร์ ข้างขึ้น	ผู้มีศรัทธามั่นคง ในกุศลธรรม	ผู้มีศรัทธามั่นคงในกุศล ธรรมข้อมเจริญรุ่งเรือง	ทำให้เห็นภาพพจน์ชัดเจน
ข. บุคคล ๔ จำพวก	บุคคล ๔ จำพวก	การทำดี ทำชั่ว	แสดงให้เห็นความเป็นจริง ของมนุษย์ ๔ จำพวก	พบทางเลือกในการปฏิบัติ เพื่อพัฒนาตน
ค. บุคคล ๔ ประเภท	เมฆ	บุคคล ๔ ประเภท	ชี้ให้เห็นความต่างที่ชัดเจน	เห็นความต่างของบุคคล และพบทางเลือกที่ดี
ง. บุคคล ๔ จำพวก	หนู	บุคคล ๔ จำพวก	แสดงสิ่งที่เป็นจริงของ ธรรมชาติทั้งสอง	พบทางเลือกที่ดี
ค. บุคคล ๓ จำพวก	บุคคล ๓ จำพวก	การทำดี ทำชั่ว	แสดงให้เห็นความเป็นจริง ของมนุษย์ ๓ จำพวก	พบทางเลือกในการปฏิบัติ เพื่อพัฒนาตน
อื่นๆ				
ก. ความเป็น โสคานันประเสริฐ กว่าเป็นพระ จักรพรรดิ	พระจักรพรรดิ	อริยทรัพย์	อริยทรัพย์เป็นสิ่งที่สูงส่ง มากกว่าการเป็นพระ จักรพรรดิ	ตระหนักในคุณค่า อริยทรัพย์
ข. เรื่องที่เป็นไปได้ ยาก	เต่าคาบอด	การได้อัตภาพ เป็นมนุษย์	เห็นถึงความยากในการได้มา ซึ่งอัตภาพมนุษย์	ดำรงชีวิตด้วยความไม่ ประมาท
ค. อุปมาภิเลสเขารณ เหมือนบุรุษถูกลูก ศรเสียบหน้าอก	บุรุษถูกลูกศร เสียบหน้าอก	ภิเลส	การละภิเลสสำคัญกว่าการ ตอบปัญหาที่ไม่เป็น ประโยชน์	เข้าใจสาระสำคัญของการ มีชีวิต

ตาราง ๒ (ต่อ)

ง.อุปมาการพยากรณ์ของพระพุทธเจ้า	ความเชื่อซาณูของพระอภัยราชกุมารในเรื่องรถ	ความรู้แจ้งของพระพุทธเจ้าในการพยากรณ์ปัญหา	เพื่อให้เข้าใจภาวะที่เหมือนกันอันเกิดจากประสบการณ์	เข้าใจและเกิดความศรัทธาในความรู้แจ้งของพระพุทธเจ้า
จ.อุปมาความไม่ประมาทเปรียบกับรอยเท้าช้าง	รอยเท้าช้าง	ความไม่ประมาท	แสดงธรรมที่เป็นประโยชน์ในปัจจุบันและอนาคต	ดำรงชีวิตด้วยความไม่ประมาท
ฉ.อุปมาเกี่ยวกับผู้หลุดพ้นจากกิเลส	ไฟที่หมดเชื้อ	ผู้หลุดพ้นจากกิเลส	แสดงความดับเย็นของผู้หมดจากกิเลสอันร้อนดั่งไฟ	เกิดความเข้าใจและเลื่อมใสในผู้หมดกิเลส
ช.อุปมาการทำนากับการทำงานของพระพุทธเจ้า	การทำนา	การทำงานของพระพุทธเจ้า	แม้พระพุทธเจ้าก็ทรงทำงานเหมือนชาวนาแต่รูปแบบต่างกัน	เข้าใจวิธีการทำงานของพระพุทธเจ้าในแบบสมณะ

จากตารางข้างต้นที่ได้แสดงการใช้อุปมาอุปไมยซึ่งสามารถจำแนกประเภทของสิ่งที่ใช้เปรียบ (อุปมา) ได้ดังนี้

๑. มนุษย์ เช่น พระจักรพรรดิ, ชาวนา, นักมายากล, โจร
๒. ธาตุ เช่น ธาตุไฟ ธาตุน้ำ (ฝน)
๓. สัตว์ เช่น อีกา, ช้างศึก, เต่า, ลิง, โคน
๔. สิ่งของ เช่น หม้อน้ำ, ภูเขา, เกล็ด, คบเพลิง, รูรั้วของเรือ, กระจุก, ชันเนื้อ, หลุมถ่าน, รถ, ลูกศร, ยาพิษ, ฟองไข่, แอก, ไถ, ผาล, ปฏึก, เชือก, แพ, เรือร้าง
๕. ดินไม้ เช่น กฤษณา, ดอกไม้, ไม้้อ, พืช, ดาวเคราะห์ เช่น พระจันทร์, พระอาทิตย์

จะเห็นว่าสิ่งที่พระพุทธเจ้าใช้เปรียบเทียบ (อุปมา) ไม่ว่าจะเป็นสัตว์, บุคคล, สิ่งของ, ธาตุ ฯลฯ สามารถแบ่งเป็นสองลักษณะใหญ่ๆ คือ ฝ่ายที่มีภาพลักษณ์เป็นบวก (กุศล) และ ฝ่ายที่มีภาพลักษณ์เป็นลบ (อกุศล) จะไม่ค่อยพบสิ่งที่ใช้เปรียบเทียบที่เป็นกลาง (อัพยาถุด) นั่นหมายความว่า พระองค์ต้องการชี้ให้เห็นความแตกต่างที่ดีและ ไม่ดี, เลว และ ชั่ว, ขาว กับ ดำ เพื่อแสดงสิ่งที่ทรงชี้ให้เห็นคุณหรือโทษของสิ่งที่อุปมาแก่ผู้ฟัง เพื่อผู้ที่ได้ฟังแล้วจะได้เกิดสำนึก คล้อยตาม นำไปปฏิบัติในทางที่ดี ละทิ้งในสิ่งที่เห็นผิดและไม่ก้าวล่วงในสิ่งที่ผิดทำนองคลองธรรม

จากความสามารถในการแสดงธรรมโดยใช้โวหารอย่างวิจิตรนั้นย่อมแสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงมีอัจฉริยภาพในการสื่อสาร พระองค์สามารถในการใช้สิ่งที่อยู่รอบตัว ในทุกสถานการณ์อุปมาในการสอนได้อย่างดีเยี่ยม นั่นแสดงว่าพระองค์ทรงมีความรู้ความสามารถ ในหลายศาสตร์จึงสามารถเข้าใจอธิบายเปรียบเทียบเกี่ยวกับสิ่งนั้นๆ ได้อย่างชำนาญ ละเอียดลอบ แจ่มแจ้ง เป็นเพราะว่า ในสมัยที่พระองค์เป็นเจ้าชายสิทธัตถะ พระองค์ได้ทรงศึกษาและสำเร็จ ศิลปศาสตร์ถึง ๑๘ ศาสตร์ คือ

๑. สูติ	ความรู้ทั่วไป
๒. สัมมติ	ความรู้กฎธรรมเนียม
๓. สังขยา	คำนวณ
๔. โยคยันตร์	การช่างยนต์
๕. นีติ	นิติศาสตร์
๖. วิเสติกา	ความรู้อันให้เกิดมงคล
๗. กัณฑ์พพา	วิหาร้องรำ
๘. คณิกา	วิชาบริหารร่างกาย
๙. ฌนุพเพธา	วิชายิงธนู
๑๐. ปุราณา	วิชาโบราณคดี
๑๑. ติกิจฉา	วิชาแพทย์
๑๒. อิติหาสา	ตำนานหรือประวัติศาสตร์
๑๓. โชติ	ดาราศาสตร์
๑๔. มายา	ตำราพิชัยสงคราม
๑๕. ฉันทสา	การประพันธ์
๑๖. เกตุ	การพูด
๑๗. มันทา	วิชามนต์
๑๘. สัททา	วิชาไวยากรณ์ (สยาม ราชวัตร, ๒๕๔๘, น. ๓๘)

ในศาสตร์ทั้งหลายที่พระพุทธเจ้าได้ร่ำเรียนข้างต้น วิชาที่สำคัญที่ทำให้พระองค์รู้จัก การใช้คำได้เป็นอย่างดีคือ วิชาการประพันธ์ (ฉันทสา) และวิชาการพูด และเมื่อคราวที่ พระองค์ได้ตรัสรู้บุตรสัมมาสัมโพธิญาณนั้น นอกจากที่พระองค์ได้ชำแรกกิเลส ขำระจิตใจของ พระองค์ให้บริสุทธิ์ด้วยอสาวกขณญาณ

นอกจากนั้นแล้ว พระองค์ยังได้บรรลุปฏิสัมภิตาญาณ ๔ ซึ่งประกอบด้วย

๑. อัตถปฏิสัมภิตา
๒. ธรรมปฏิสัมภิตา
๓. นิรุตติปฏิสัมภิตา
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิตา

ความรู้แตกฉานในอรรถ ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิตา (ปัญญาในความต่างแห่งอรรถ, ปัญญาความหมายอรรถ, ปัญญาความเข้าไปหมายอรรถ, ปัญญาในความปรากฏแห่งอรรถ, ปัญญาในความกระจ่างแห่งอรรถ, ปัญญาในความรุ่งเรืองแห่งอรรถ, ปัญญาในการประกาศอรรถ)

ความรู้แตกฉานในธรรมชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภิตา (ปัญญาในความต่างแห่งธรรม, ปัญญาในความกำหนดธรรม, ปัญญาความหมายธรรม, ปัญญาในความปรากฏแห่งธรรม, ปัญญาในความกระจ่างแห่งธรรม, ปัญญาในความรุ่งเรืองแห่งธรรม, ปัญญาในการประกาศธรรม)

ความรู้แตกฉานในอันกล่าวธรรมนิรุตตินั้น ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิตา (ปัญญาในความต่างแห่งนิรุตติ, ปัญญาความหมายนิรุตติ, ปัญญาความเข้าไปหมายธรรม, ปัญญาความเข้าไปหมายนิรุตติ, ปัญญาในความปรากฏแห่งนิรุตติ, ปัญญาในความกระจ่างแห่งนิรุตติ, ปัญญาในความรุ่งเรืองแห่งนิรุตติ, ปัญญาในการประกาศนิรุตติ)

ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิตา ญาณในปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิตา (ปัญญาในความต่างแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณ, ปัญญาในความกำหนดปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิตาญาณ, ปัญญาในความหมายปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิตาญาณ, ปัญญาในความเข้าไปหมายปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิตาญาณ, ปัญญาในประเภทแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิตาญาณ, ปัญญาในความปรากฏแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิตาญาณ, ปัญญาในความกระจ่างแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิตาญาณ, ปัญญาในความรุ่งเรืองแห่งปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิตาญาณ, ปัญญาในการประกาศปฏิภาณ เป็นปฏิภาณปฏิสัมภิตาญาณ)

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า อรรถปฏิสัมภิตาญาณ ธรรมปฏิสัมภิตาญาณ นิรุตติปฏิสัมภิตาญาณ ปฏิภาณปฏิสัมภิตาญาณ ฯ (อภิ. วิ (ไทย) ๓๕/ ๗๗๗/๔๓๕)

ด้วยเหตุนี้จึงทำให้พระพุทธเจ้าทรงใช้ภาษาและ การอุปมาได้อย่างดีเลิศ ทรงสามารถ เข้าใจสิ่งที่เปรียบเพื่อให้ผู้ฟังเข้าถึงแก่นของพระธรรม มีความสามารถในการใช้ภาษาอย่างวิจิตร สามารถเข้าถึงความหมายอันลึกซึ้งของความ มีปัญญาในการประกาศพระธรรม มีปัญญา ในการขยายเนื้อความให้พิสดาร สามารถอธิบายเรื่องที่ยากให้เข้าใจได้ละเอียดลออ และยังสามารถ ทราบถึงจิต นิสัย บุคลิก ลักษณะของผู้ฟังได้อย่างถ่องแท้ ซึ่งยังประ โยชน์และความสุขมาสู่ เวไนยสัตว์เป็นเอกอนันต์

๓.๕ สรุป

การใช้อุปมาของพระพุทธเจ้า คือการใช้โวหารเปรียบเทียบเพื่อช่วยทำสิ่งที่ยากให้เป็นสิ่ง ที่ง่ายต่อการเข้าใจ ช่วยทำให้เห็นภาพพจน์ชัดเจน สามารถอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรมให้ เป็นรูปธรรมมากขึ้น โดยมีพระประสงค์ เพื่อความรู้ยิ่ง มีสัมมาคิไม่เบียดเบียนกัน เพื่อประโยชน์ และความสุขของมหาชนให้หลุดพ้นถึงที่สุดแห่งทุกข์ทั้งปวง คือพระนิพพาน โดยมีลักษณะ ในการสอนเพื่อให้รู้แจ้ง ตรงตามและเห็นจริงได้ และได้รับผลแห่งการปฏิบัติตามสมควร ซึ่ง ตัวอย่างที่พระพุทธองค์สอนด้วยวิธีการอุปมาอุปไมยได้แก่เรื่อง อุปมาแห่ง จันท์ ๕ กาม ตัณหา โลกธรรม กรรม เกี่ยวกับการภavana กัมป์ การฝึกตน การคบบัณฑิต การตั้งตนไว้ชอบ อุปมาอื่นๆ นอกจากนี้ยังพบการอุปมาที่สำคัญในพระสูตรต่างๆ ตามที่ได้กล่าวไว้เบื้องต้นและเกิดผลสัมฤทธิ์ จากการแสดงธรรมโดยอุปมาของพระพุทธเจ้าแบ่งได้เป็น ๒ ระดับ คือ ๑. ระดับ โลเกียะ คือ ความสุขเบื้องต้น คือความสงบเย็นอันเป็นอุปนิสัยในการตรัสรู้เบื้องต้น ๒. ระดับ โลกุตระ คือ ความสุขเหนือโลก ได้บรรลุเป็นพระอริยบุคคล ผู้ถึงประ โยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น